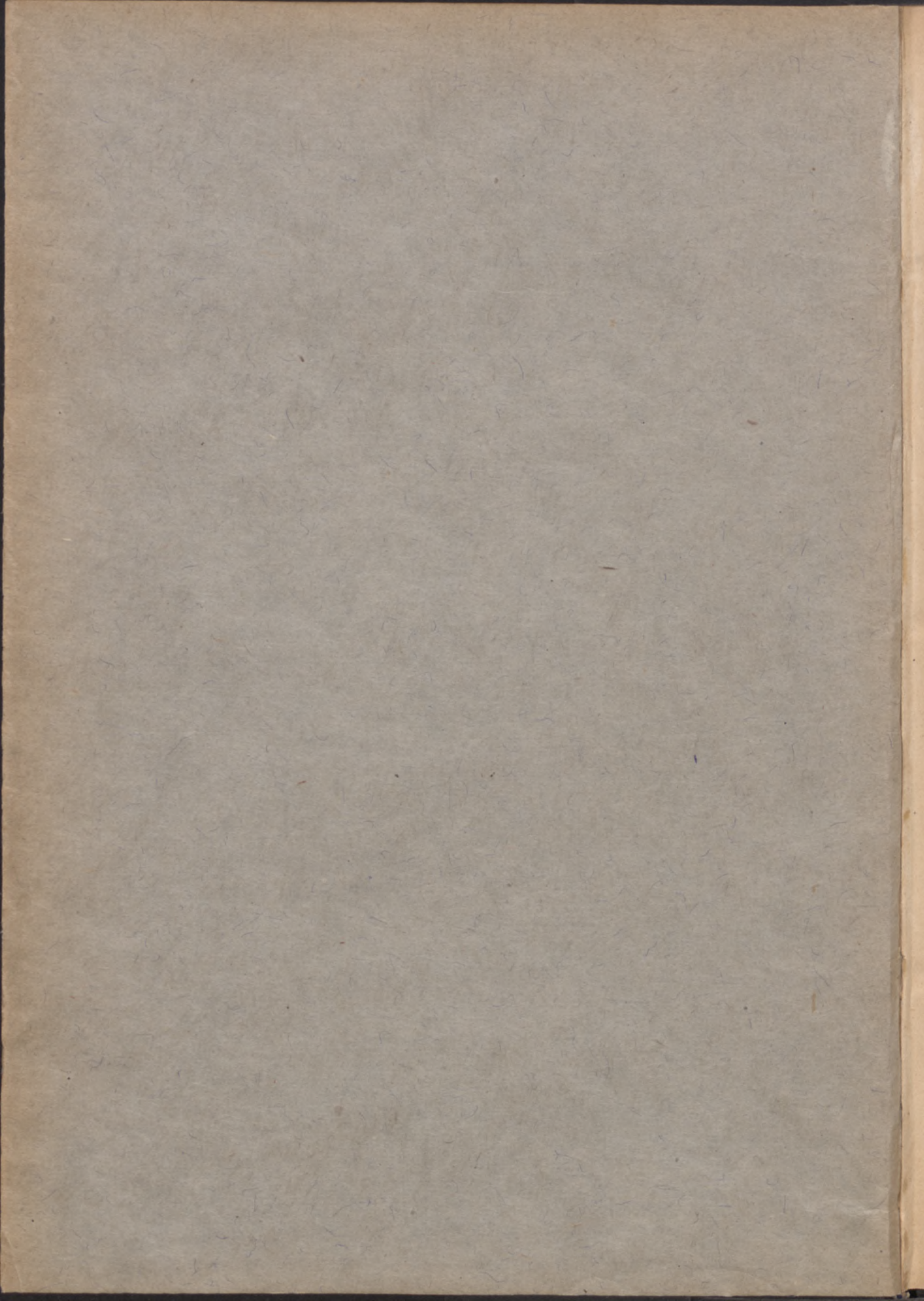

ЗАПИСКИ
УКРАЇНСЬКОГО
НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА
В КИЇВІ

VII-IX

Typ. f. 261.

102250

1/2 рл

Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft
der Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ
Українського Наукового Товариства
В КИЇВІ.

==

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

*Мих. Грушевський, Вол. Леретц,
Мик. Василенко.*

====

Книга VІІ.

====

Cadeusz Lehr

A inv: 869. 1. 261. 2.

КИЇВ.—1910.

З друкарні І. Чоколова, Фундуклеївська, 22.

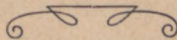

689804

k. 51/96

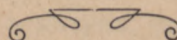
Зміст VII книги „Записок Українського Наукового Товариства вь Київі“.

	Стор.
1. О. Требін: Матеріяли до історії української мови з рукописів XV в. київських бібліотек	5
2. Іван Єрофеїв: Українські думи і їх редакції	17
3. М. Стадник: Гадяцька унія (кінець буде)	65
4. О. Корольова: Поділ українського народу на групи дорослості по перепису 1897 року	86
5. Хроніка „Українського Наукового Товариства у Київі“.	107
6. К. Михальчук і Є. Тимченко: Програма до збирання діалектичних одмін української мови (в додатку).	97—144

Inhalt des VII Bandes der „Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiew“.

	Ss.
1. O. Trebin: Materialien zur Geschichte der ukrainischen Sprache aus in den Kiewer Bibliotheken aufbewahrten Handschriften aus dem XV Jahrh	5
2. Ivan Jerofejiw: Die ukrainischen Kobsaren-Lieder („Dumy“) und ihre Redaktionen	17
3. M. Stadnyk: Die Union von Hadjac	65
4. O. Korolowa: Die Einteilung des ukrainischen Volkes in Altersgruppen nach des Konskription des j. 1897	86
5. Chronik der ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiew: Bericht über die Tätigkeit der Gesellschaft für das J. 1909	107
6. Programm einer Sammlung der dialektologischen Eigentümlichkeiten der ukrainischen Sprache von Konstantin Mychalczuk und Eugen Tymcenko (im Angang)	97—144

Матеріяли до історії української мови з рукописів XV віку київських бібліотек.

Подав **О. Требін.**

Поміж багатим давнім матеріалом, що захуєть ся в київських бібліотеках, на особливу увагу як з боку фільольога, так і з боку історика старо-руської літератури, безперечно заслуговують де-які рукописи XV віку.

Їх наукове значінне для нас у тім, що писані вони тодішніми грамотіями Південної Русі і, значить, неодмінно повинні були відбити у собі багато властивостей рідної української мови переписувачів. До сього часу всіх місцевих рукописів XV віку відомо нам коло 35, із них в Михайлівськiм-Золотоверхiм монастирi є 15 книг, 5—в Києво-Печерській Лаврі, останні припадають на долю бібліотеки Духовної Академії та Церковно-Археологічного Музею, що існує при ній.

Кермуючись вказівками проф. В. Перетца, а також „Описанієм рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ“, проф. М. Петрова, я на протязі 1908—9 академічного року заняв ся науковими студіями їх, поставивши метою спочатку вирізнити ті з рукописів, що мають в собі властивости української мови, а потім відтінити в них південно-руський вплив і підкреслити український елемент, що внесли переписувачі з добрими замірами перекласти не дуже зрозумілий старо-славянський язик на звичайну мову і пристосувати його слухачам до зрозуміння.

Всі ці церковно-славянські рукописи я на підставі ріжнотоманітності в властивостях мови поділяю на три таких категорії: 1) рукописи, в котрих, крім церковно-славянських,

виникають і загально-руські риси; 2) рукописи, що містять в собі як загально-руські, так і білоруські властивості, і 3) рукописи з спільними елементами—загально-руськими, білоруськими і чисто українськими.

Позаяк вся моя увага зверталась на рукописи, що містять в собі давноминуле рідної мови, то я зумисне, обличивши мовчки значне число памяток перших двох категорій, починаю свої розвідки про памятки, що мають в собі більш-менш і український елемент. Сюди я відношу:

„Измарагд“ (Змараг—147 сторінка) № 488 (1646), писаний уставом XV віку, двома стовбчиками, in folio, на 235 листах паперу; рукопис з дефектами, бо не має ні початку, ні кінця. Містить він у собі ряд святоотцівських слів, притч, поучень, повістей, заповідей, казань, послань, пророцтв, „видѣній“, заголовків котрих я не буду приводить, бо вони показані у проф. Петрова. Рукопис оправлено в папірову палітурку, певно в 1809 році з розказу преосвященного Іриней Фальковського, єпископа Чигиринського, тоді, коли більшість старих книг, що заховуєть ся у Михайлівським монастирі, було оправлено його „иждивенієм“.

„Измарагд“ № 489 (1657)—як і перший—другої редакції. Писано його тим уставом, що наближуєть ся до півуставу кінця XV віку, in 8°, на 320 листах. Містить він у собі 162 слові, поученія і сказанія—ті самі (крім перших шости), що є і в № 488 на сторінках 3—186.

„Південно-руський Апостол“ № 207, рукописна книжка, писана півустановим письмом XV в., in folio, на 210 листах, в шкурятяній палітурці.

„Каменець-Стромилівське Євангеліє“ 1411 року (проф. Н. П. Лихачев в останній час прийшовъ до висновку, що його повинно віднести до початку XVI ст.; див. „Курс дипломатики“, що читав ся студ. СПб. Арх. Інст., ст. 240) писано на папері, півустановим, in folio, на 210 к.; в кожаний палітурці; № 206.

Покажемо тепер характерні палеографічні властивості тільки двох рукописів—№№ 488 і 489, бо другі два були вже ранійше описані: „Євангеліє“ д. Крижановським (див. „Рукописныя Евангелія Кіевскихъ книгохранилищъ“, Кієвъ, 1889 г.), а „Апостол“ д. Карпинським (див. „Русскій Филоло-

гическій Вѣстникъ“ за 1888 г., кн. 1). Незайвим буде сказати, що і далі ми вже не користуємось з сих двох праць, а тільки додаємо нові приклади, які незгадані д. д. Крижановським та Карпинським.

Про час написання Измарагдів свідчать як фабричні тавра на папері (філіграні), що показують або бичачу голову з хрестом посеред ріг і перевитим гадюкою, або велику і широку тіару, або трохкутні терези в крузі (№ 488), або руку з хрещатою розеткою (№ 489), а по Ліхачову („Палеографическое значеніе бумажных водяных знаков“, С.-Петербург, 1899 г.) сі філіграні треба виднести від 1462 до 1496 р. р., се б то до кінця XV віку,—на сей час вказує і графіка деяких буков.

Переходимо до фонетичних особливостей наших памяток; зупинимось перш усього на властивостях старої церковно-славянської мови з відгуками середньо-болгарської. Конче виднести сюда треба велике ваганне при вживанні глухих, котрі у наших памятках або задержують ся в префіксах,—як напр. *кзводить* 1 Из. ¹⁾ 3, *сзбляль* 1 Из. 3 v, *сзгрешаѣ* Ап. 33, *кзака* Єв. 71, *кзхкы* Єв. 4,—або інколи в корині:— *лзжею* 1 Из. 12 v, *кзли* 1 Из. 8 v,—ю 1 Из. 26, *кзнз* 1 Из. 38, і зовсім рідко в суфіксах: *миноукзшю* 1 Из. 31 v, *снемзше* Єв. 59 v. В більшій часті вони замінують ся чистими: *ко рокз* 1 Из. 14 v, *комѣнителз* 1 Из. 16, *колагаѣ*^т *ко оухо* 1 Из. 18, *лестителз* 1 Из. 21 v, *богатетство* 1 Из. 29, 2 Из. 26 v,—або викидують ся зовсім: *к некгасимѣ* 1 Из. 23, *тма* Єв. 15 v, *скрби* Ап. 82, а як стоять въ кінці слів, то чергують ся один з одним („Евѣиміевская орфографія“ виявляєть ся на кожнім кроці).

Скажемо далі про вживанне юсів: *ѣ*, *ѣ*. Малого юса вживаєть ся переважно в значінню *а* в середині і при кінці слів. Великий — зустрічаєть ся рідче. Знаходимо ми въ памятках і заміну їх одного одним, випадків сього дуже мало, але ж все таки є, наприклад: *гѣлца* 2 Из. 21, *имѣше* Єв. 20 і поруч *имѣше* Єв. 20, *матѣщелз* 1 Из. 90.

¹⁾ 1 Из. = Измарагд № 488; 2 Из. = Измарагд № 489; Ап. = Південно-руський Апостол; Єв. = Каменець-Стромилівське Євангеліє.

До старославянської властивости треба залічити і випадки вживання „о“ замість „а“ в таких позичкових словах, як: *сотона* 1 Из. 14,—*ѣ* 1 Из. 27, *сотонина* 1 Из. 8 v, *сотоніна* 2 Из. 19 v, *сотоньскыи* 1 Из. 8, *сотонинскіе* 2 Из. 19 v, *Лазори* 1 Из. 57, 2 Из. 2 v, *породы* 1 Из. 21, 2 Из. 12 (грецьке *παράδεισος*), *породоу* 1 Из. 26 v, *породнѣ* 1 Из. 54 v (див. *Vondrák. Altkirch. slav. Gram.*, ст. 42).

Из властивостей загально-руських ми зареєстрували такі:

1) твердість „и“ після горлових співзвуків: *скотскѣ* 1 Из. 3, *многѣ* (bis) 1 Из. 3, 5, *оубогыи* 1 Из. 4 v, 7 v, *долгѣ* 1 Из. 4 v, *бѣлоккыа* 1 Из. 5 v, *кытовѣ* 1 Из. 26 v, *архыереа* 1 Из. 226, *погынули* 1 Из. 235 v, *члвчскыхъ* 2 Из. 9, *многѣ* Ап. 84 і т. д.

2) Після шипячих стоять м'які голосівки: *чюжїи* 1 Из. 4, *части* 1 Из. 4; *ажю* 1 Из. 5 v, 7 v, *пашюциаа* 1 Из. 8 v (bis), *пашюциаа* 2 Из. 20, *моужю* 1 Из. 8 v, *дшю* 1 Из. 14 v (bis), 2 Из. 14, 17 v, 18, *творашю* 1 Из. 19 v, *шютликою* 1 Из. 20 v, *чюдеса* 2 Из. 12, 18 v, *идшю* 1 Из. 31 v, *вбрашю* 1 Из. 34, *частѣ* 1 Из. 35, *чюквзтвеннѣ* 1 Из. 37 v, *кашю* 1 Из. 43, *оумножю* 1 Из. 43 v, *пачю* 1 Из. 53 v, *тшю* 1 Из. 55 v (bis), *причастники* 1 Из. 226 v, *жатель* (bis) 1 Из. 227, *каша* (ter) Ап. 34 v, 35, *дакшю* Ап. 36 v, *оукрашахоу* Ап. 37 v, *чудо* Єв. 7,... (585 вип.).

3) Як сліди „д“ після змягчення ми знаходимо „ж“ (тільки в „Измарагдах“): *прироженїа* 1 Из. 4 v—*нѣ* 1 Из. 4 v, *шгоужени* 1 Из. 8 v, 13 v, (bis) 2 Из. 14 v, 20 v, 1 Из. 20 v, 21 v, 25, 32 v, 35, 35 v, 37 v, *сшгоужан* 1 Из. 13, 13 v (bis), *шгоужай* 1 Из. 18, *шгоужень* 1 Из. 9 v, 13 v, (bis), 28, *шгоужаймь* (bis) 1 Из. 13 v, *шгоужає*^т 1 Из. 14, 44 v, *шгоужаюга* 1 Из. 24 л, *прокоженіе* 1 Из. 9 v, *оутверженїе* 1 Из. 15 v,—*не* 1 Из. 6, 7, 8 v, 2 Из. 8 *іажь* (вольов. сп) 1 Из. 16 v, *межи* 1 Из. 18 v, 19, 37, v, *преже* 1 Из. 19, 2 Из. 16 v, 17, *повѣжь* (вол. сп.) 1 Из. 20 v, 21 v, 26, 28, 29, 44, 45, *хожааше* 1 Из. 23, *наслаженїа* 1 Из. 24 v,—*е* 2 Из. 29, *повѣжати* 1 Из. 25, *повѣжаємъ* 2 Из. 15 v, *гражано*^н 1 Из. 32 v, *поноужанте*

2 Из. 34 v, **вззбоужайте** 1 Из. 40, **одежа** 1 Из. 42 v 46 v, (bis), **вижь** (вол. сп.) 1 Из. 38, 2 Из. 14, **прихоженіе** 1 Из. 38, **ис—**, **ког—** 2 Из. 19, **оугажаньмь** 1 Из. 47 v, **повѣжь** 1 Из. 53 v, **раззоужал** 1 Из. 58, **рожѣткѣ** 1 Из. 227 (201 вип.).

4) Після *ј* і м'яких шелестівок звуки *а* і *л* переходять в „е“ м'яке, напр.: **продлжжѣю^т** 1 Из. 7, **раззраццѣють** 2 Из. 60.

5) „О“ переходить в „у“: **рѣззѣмець** 1 Из. 133,—**цю** 1 Из. 133 v, **оустаклѣше оученики** Ев. 14, **мѣнастѣрь** 1 Из. 54, **Мѣсѣмь** 1 Из. 111, Ап. 47, **Мѣсен** (bis) 1 Из. 26 v.

6) В заіменнику особовім: **к собѣ** 1 Из. 7, 2 Из. 18, Ап. 38 v, **товѣ** 1 Из. 13 13 v, **к товѣ** 1 Из. 23, **к собѣ** 1 Из. 23, Ап. 38 v, **собѣ** 1 Из. 52, 55 v, 56 v, Ап. 84 v (bis.).

Сюди ж відношу вживанне форм з першим і другим повногососом (в Ізмарагдах): **не штеревлѣ^ѣ** 1 Из. 4, **не горомоти** 1 Из. 4 v, **голокою** 1 Из. 5v, **перѣ^ж** 1 Из. 6 v, **голо^т** 1 Из. 235,—**ень** 1 Из. 6 v, **оухоронити** 1 Из. 9, **полонх** 1 Из. 11, **порвѣзних** 1 Из. 41 v, **ѣ порозни** 2 Из. 41, **по розновати** 1 Из. 47, **порозностъ** 1 Из. 47, **попелх** 2 Из. 11, 13 v, **золотомх** 2 Из. 90, **кередиши** 1 Из. 118.

Що до прикмет білоруської ортографії, то ми зазначили тут такі випадки:

1) заміну „ѣ“ через „е“ і навпаки: **телесный** 1 Из 3-аго 1 Из. 34 v, **без—** 1 Из. 36, **телес-ѣ** 1 Из 13 v, 17, 17 v,—**ы** 1 Из. 19 v,—**а** 1 Из. 21 v, **телесными** 1 Из. 47, **телесны^х** 1 Из. 36, 46; **раззоумен** 1 Из. 4, **презрены** 1 Из. 4 v, **ведь** 1 Из. 4 v, **победають** 1 Из. 9 v, **проповеда** 1 Из. 14 v,—**ти** 1 Из. 18, **заповеди** 1 Из. 16 v, 45, **исповедати^с** 1 Из. 25, **медведи** 1 Из. 44 v, **повеленіе** 1 Из. 5 v, **волесть** 1 Из. 6 v,—**и** 1 Из. 7, **волезни** (bis) 1 Из. 7, **волезновати** 1 Из. 19 v, **злеченх** 1 Из. 6 v, **лекарѣкѣ** 1 Из. 6 v,—**ебь** (bis) 1 Из. 6 v, **стрѣчаютъ** 1 Из. 7, **клеветанкы^н** 1 Из. 1 v, **соклеветаяущимх** 1 Из. 38, **хотеніе** 1 Из. 8,—**а** (bis) 1 Из. 9 v, **кечноюю** 1 Из. 9 v, **пременить** 1 Из. 11, **прѣменить** 1 Из. 43 v, **насмѣваніа** 1 Из. 11 v, **беда** 1 Из. 11,—**ы** 1 Из. 21 v, **лените^с** 1 Из. 11 v, **ленащеса**

1 Из. 28 v, ленивѣа 1 Из. 32 v, 40, ленивѣз 1 Из. 40 v, бежите 1 Из. 11 v, привѣдѣши 1 Из. 12, їерѣи 1 Из. 12 v,—ю 1 Из. 13 v, ерѣвѣз 1 Из. 13 v, їерѣемь 1 Из. 33 v, їерѣи 1 Из. 45 v, где 1 Из. 9, сѣрафимь 1 Из. 13, злопомненїа 1 Из. 13, ѡвѣща 1 Из. 14,—ю^т 1 Из. 22, поспѣха 1 Из. 15, прѣходошю 1 Из. 15 v, прѣхода^т 1 Из. 41 v, прелижно 1 Из. 15, покелене 1 Из. 16 v, расмотренїи 1 Из. 17, 28 крѣма 1 Из. 18, ефрѣмѣз 1 Из. 18 v, грѣхы 1 Из. 19, согрѣсѣхъ 1 Из. 26, кенчаеть 1 Из. 22, кенца 1 Из. 24 v, изгорѣнїе-изгоренїе 1 Из. 22, дѣмона 1 Из. 27, закуѣи 1 Из. 28 ексѣкїю 1 Из. 33 v, посетитете 1 Из. 37, зкѣнаши 1 Из. 37, секоуть 1 Из. 41, 41 v, седаша 1 Из. 43, изьбадемоу 1 Из. 44 v, заповеди 1 Из. 47 v, старейшинамь 1 Из. 48, 226, изменить 1 Из. 49 v, бедѣ 1 Из. 50 v, посетитете 1 Из. 57, болезнью 1 Из. 57, именение 1 Из. 57, победають 1 Из. 58... ѡтделиса 1 Из. 227, крѣма (bis) 1 Из. 227, покелено 1 Из. 227 v, виденїемь 1 Из. 227 v, ленинїса 2 Из. 1, ра^смотренїи 1 (bis), ленивѣм 2 Из. 2, беденїа 2 Из. 3 v, заповедь 2 Из. 4, слѣпцѣ 2 Из. 4 v заповедей 2 Из. 7, ленинїса 2 Из. 8 v, оустрѣла^оть 2 Из. 9, телесны^х 2 Из. 11,—ныа 2 Из. 11 v, телесем 2 Из. 11 v, вѣцѣ 2 Из. 11 v, кенець 2 Из. 12, лицѣмѣрїе 2 Из. 12 v, лицѣмѣрѣ (вок.) 2 Из. 13, соглеплѣне 2 Из. 13, целокати, целобанїе 2 Из. 15, сѣрпѣз 2 Из. 15, бедами 2 Из. 16, оутешенїе 2 Из. 16 v, срѣтѣ 2 Из. 16 v, болести 2 Из. 17 v, ѡвѣщати 2 Из. 18 v; поспѣшествованїе Ап. 33, кмениса Ап. 33, сѣгрѣшае^м Ап. 33, белокека Ап. 33 v, бежа^т Ап. 34, дѡготѣпенїю Ап. 35,—е Ап. 38, исповеданїе Ап. 35, грѣхъ-а Ап. 38 v,—ѡ Ап. 35 v, 38 v, виденїи Ап. 36, возвестѣте Ап. 37, послѣдоуете Ап. 37, исцѣлитете Ап. 37 v, пленени Ап. 37 v, советь Ап. 38,—и Ап. 38 v, дела кокчегоу Ап. 38..; сѣти Ев. 14 v, погрѣдѣ Ев. 6, члѣбека Ев. 6, 8, именїа Ев. 7 v, і т. д. (498 вип.).

2) Де було „и“ без наголосу, там стоїть „е“ і навпаки: дѣвнїсыа 2 Из. 3, ко истенѣ Ев. 7, свѣдѣтель Ап. 59, седашь (bis) 1 Из. 9, касилен 1 Из. 15 v, 18 v, 2 Из. 3, поманїть

(з ос.) 1 Из. 37, послѣдние бремя 2 Из. 77, Ап. 36, соткорете 1 Из. 37, жинитиса 1 Из. 49, живуцѣеъ къ неи 2 Из. 15 v, ходете 1 Из. 55 (74 вип.).

Переходимо до спільних властивостей білоруської і української мови. Тут треба неодмінно зазначити: 1) отвердінне звука р—р' у словах: царх 1 Из. 33, соткорѣ 2 Из. 56, вбрацеши 1 Из. 30 v, борж^т 1 Из. 21, по морж 1 Из. 41, зкѣрз 1 Из. 44, дцѣрз (bis) 1 Из. 46, лазарх 1 Из. 57, прыношахѣ 1 Из. 93, хрмстѣане (ter) 1 Из. 113, 211 v, граду Ап. 80, градый в Єв. 73... (31 вип.).

2) Рівночасно з отвердіннем Р і інших співзвуків появилось з Ы і И середне И. Його поява зазначилась цілим рядом випадків мішання Ы і И. В наших рукописах переписувачі вживають Ы замість И в таких словах: тыи 1 Из. 3, аѣли 1 Из. 6 v, аѣлы 1 Из. 6 v, ѡнымъ 1 Из. 8, тисащи 1 Из. 8 v, шны (заім. ос.) 1 Из. 10, милостинюю 1 Из. 31, мѣтина 1 Из. 40, мѣтинюю 1 Из. 41, ѡтвѣсти (асс. pl.) 2 Из. 3, 2 Из. 6, лѣты себе 2 Из. 12, посланном бити 2 Из. 16 v, смокки (pl.) 33 v Ап., выдите Єв. 3, къ радости Єв. 30, перкиє Єв. 5, слишавшихъ Ап. 66, сотворихѣи 2 Из. 271, изици Ап. 79, го ѡзики Єв. 57; бивати 2 Из. 307, слишавъ 1 Из. 201,—шѣи 208 v, слишавшихъ 2 Из. 215, истребывша Ап. 70, ѡ нечѣтихъ Ап. 88 v, авые Єв. 9.

3) Характерною прикметою являеть ся мішанне звуків „у“ і „в“, що свідчить про появу осібного звука ѣ. Се бачимо у словах: кже 1 Из. 11 v, оутого 1 Из. 11 v, в негасимомъ 1 Из. 8 v,—ме^м 1 Из. 23,—мыи 1 Из. 33 v, покчайте 1 Из. 9 v, ктѣшь 1 Из. 11, v, оу мироу 1 Из. 11 v, оузынде 1 Из. 12, поучала 1 Из. 12 і покча^ла к тѣ 1 Из. 26, оу гѣ 1 Из. 12, оукорѣ 1 Из. 32, кбогы^х 1 Из. 37, вгасаеть 1 Из. 42 v, ненакчи^м 1 Из. 46 v, оуѣмъ 1 Из. 52, в того 1 Из. 56 v, негасимый 1 Из. 56 v,... кмѣла 1 Из. 235 v, покчають 1 Из. 235 v, оу великой 1 Из. 235, на навченїе 1 Из. 235, оунимаа 2 Из. 5, негасимый 2 Из. 20.. не кбойтѣла Ап. 38.. (81 вип.)

4) Після шипячих замість „е“ без наголосу стоїть „о“, напр. *ничого* 1 Из. 5, 11 v 17 v, *чого* 1 Из. 14 v, *хотащому* Єв. 19, *гѣащому* Ап. 91; *вѣстахшон* 2 Из. 172 v.

5) Зникнення „и“ з початку слів: *маемѣ* 1 Из. 3 v, *маеть* 1 Из. 4 v, *мае^т* 1 Из. 5, *маешь* 1 Из. 6 v, 7 v, *мѣлѣ* 1 Из. 7, *ларивна* 1 Из. 7 v, 2 Из. 18 v, *хѣдащю* 1 Из. 13, *столкова* 1 Из. 21, *здамти* 1 Из. 33, *здыханїи* 1 Из. 35 v, — 2 Из. 231, *всифѣ* 1 Из. 36, *злїшнал* 1 Из. 41 v, *менуѣ* Ап. 49, *ко сполненїе* Ап. 64 v... *маючи* 1 Из. 235 v. (45 вип.).

6) Як результат асиміляції співзвуків по зникненю *ѣ* вийшло мішанне применників *из і ѣ*. З одного боку бачимо такі форми з асиміляцією, як—*зверѣ^т* 2 Из. 83, *збирѣ^т* 1 Из. 29 і ін., з другого — ряд випадків отожднення згаданих применників: *с (=з)* замість *из*: *звѣсти* 2 Из. 216, *з насѣ* 1 Из. 10.

7) Після того таки зникнення *Ѣ і Ъ* в де-яких групах співзвуків (або шелестівок) з'явилися переобрази, як наприкл. із *чѣт* появилсь шт: *што* 1 Из. 3 v, (ter), 5, 6, 6 v, 7 v, — *бы* 7 v, — *пак* 7 v, *што* 1 Из. 8, 8 v, 9, 10 (bis), 10 v, 11 (bis), 12, 15, 15 v... *штоль* 1 Из. 3 v, *што^ж* 1 Из. 1 4, 10, *ништо* 1 Из. 5, 10, 11 v, *нѣшто* 1 Из. 9 v, *пошто* 1 Из. 12 (bis), 14 v.

Про інші особливості ми згадаємо нижче, а тепер зробимо огляд чисто українським фонетичним властивостям.

На першій пляні, звичайно, ставимо перехід звука „Ѣ“ в „И“ і навпаки: *ивзѣины* 1 Из. 6, *хѣровѣмомь* 1 Из. 13, *чрхнорѣзець* 1 Из. 14, *к вѣди* 1 Из. 16 v, *спикаючи* 1 Из. 20 v; *малахѣ* 1 Из. 21, *скѣдителяхствѣють* 1 Из. 21, *завѣсти* 1 Из. 22, *оутишатѣ* (помилка?) 1 Из. 23, *оутишатѣ^т* 1 Из. 29 v, *в грѣси^т* 1 Из. 25, *вѣдѣти* 1 Из. 28, *завѣсть* 1 Из. 36 v, *рамотрити* 1 Из. 34 v, *кз грѣснх* 1 Из. 50, *лицемирный* 1 Из. 50 v, *призрїкь* 1 Из. 54 v, *завѣсть* 1 Из. 55, — *ю* 1 Из. 56, *снатель* (bis) 1 Из. 227, *невидѣнїе* 2 Из. 10 v, — *и* 2 Из. 10 v, *никии* 2 Из. 17 v, *не вѣдили* Ап. 33, *завѣсть* (bis) Ап. 33 v, *к завѣсти* Ап. 34, *нелицемиѣна* Ап. 34, 36 v, — *о* Ап. 36 v, *кз лицемиѣ* А. 35, *прѣвѣдѣкз* Єв. 3, *свидѣтельство* Єв. 7 v... (147 вип.).

В словах: оучитѣль Єв. 40, пѣць 1 Из. 124, камѣные 2 Из. 217, 219, ѣ—нове (із е), що з'являєть ся результатом здовження „Е“, після зникнення „Б“ і „И“.

Перехід Г (= g) в звук придиховий (h) бачимо в таких випадках: шподари 1 Из. 11, изнаць 1 Из. 21, благосвите 2 Из. 19, шпоже 2 Из. 246, изна Ап. 93, разнѣкаса 1 Из. 125.

Замісьць звука „Х“ в тих словах, що взяті із чужих мов, вживаєть ся ф, напр. ѳрифонз (bis) 1 Из. 171, нехта-лима Єв. 86 v. Тут же згадаємо і про таку групу шелестівок, як „ХВ“, замісьць котрої в наших памятках трапляєть ся „Ф“—фалимы 1 Из. 43, фалахоу 1 Из. 37 v, 2 Из. 311 Крім того, замісьць „КТ“ (після зникн. Ъ, Ь,—кѣт) знаходимо „хт“: хто 1 Из. 3 v, 7 v, (в 488 №—скрізь), ни хто 2 Из. 26, 77 v.

Розглядаючи далі морфологічні властивости рукописів, ми додержувались тієї самої системи, що і в першій частині своєї статі. Поміж характерними випадками церковно-славянського тіпа нам трапились такі:

а) В деклінації

Номінатів одн. від основи на ѿ: церкы (ст.-сл. цркъы)
1 Из. любы 1 Из. 133.

від основи на а: кнагини 1 Из. 209 v.

від основи на г: мати 1 Из. 30 v, дщи
2 Из. 71.

Генїтів одн. від основи на ѣ (ст.-сл. род. на а): кола Єв. 62,
боура 1 Из. 125, кнагини 2 Из. 33 v,
бл҃гостыни Ап. 100, ѿ братья 1 Из. 179.

від. основи на с: небесе 1 Из. 11, телесе
1 Из. 13 v.

від основи на п: дни Ап. 49, племєне
2 Из. 239.

Інструменталь одн.: игоуменовь 1 Из. 145, шенованьємъ
2 Из. 32 v.

Номінатів множ. триє 1 Из. 82, людє Ап. 122 ти 1 Из. 36.

Генїтів множ. языкъ Ап. 78, тѣхъ самѣхъ 1 Из. 231,
трии 2 Из. 33 v.

Акузатів множ. старца 1 Из. 97, свѣща 2 Из. 317, въ
1 Из. 32 ны 1 Из. 88.

Вживають ся і форми двійного числа, як напр. бѣста два
дрека 1 Из. 23 л, дѣѣ мыши 1 Из. 24, ѡ двою їнѣ спанд-
рѡмокоу 1 Из. 37, ѡбою 1 Из. 37 v, ѡба видѣ^x 1 Из. 37 v,
дѣѣ женѣ 1 Из. 38 v, дѣѣ портици 1 Из. 39 v, имаше два
їна єю же не казнаше 1 Из. 45, ѡба оумрета їна тѡа
1 Из. 45 v, ѡвѣ очи 2 Из. 9 дѣѣ крилѣ 2 Из. 9.

в) В конюгації

1 особа теперішн. часу: вѣмь Єв. 20, 1 Из. 67.

2 особа тепер. часу по церк-славянські: хощеши 1 Из. 21,
боудеши 2 Из. 29, кидиши 1 Из. 51 v.

Аорист: нарекоша 1 Из. 18, рѣша 1 Из. 122, приаша
2 Из. 36, нача 1 Из. 71 v, ѡстаки 1 Из. 57.

Імперфект: имѣаху 1 Из. 10, вѣаху 1 Из. 94, имѣаше Єв. 31.

Давноминулий час: вѣша погыбли 2 Из. , пришли
баху 2 Из. 304.

Спільні впливи живих діалектів ми бачимо у та-
ких формах.

а) Де які власні імена по подібности слів середнього роду
приймають закінченне „о“, напр.: Михайло 1 Из. 212, Марко
Єв. 32 v, Данило 1 Из. 52 v.

б) Замість вокатива знаходим номінатив (—морфольгічна
риса великоруської мови): рцы, братѣ мои 2 Из. 62.

с) Вокатив закінчуєть ся на У, Ю, Е. Позаяк такі само
форми існують в теперішній українській мові, то їх можна
не відносити до позичок з церковно-славянської мови: брате
2 Из. 20, княже 2 Из. 164, сыноу 1 Из. 47 v, їрю Ап. 73,
коню Из. 1 192, израилю Ап. 75, ларишне 1 Из. 17.

Взагалі—в деклінації господарює хаос, наприклад, від
основ на шелестівки генітів закінчуєть ся на „И“: племени
(основа на -н) 1 Из. 13, времени 2 Из. 48; від основ на ѡ—
генітів закінчуєть ся на „У, Ю“ (замісць а на): покою 1 Из. 150,
до домоу 2 Из. 63; від основ на ѣ твердої ріжниці генітів
формуєть ся по подібности форм мянкої ріжниці, напр.:

на страноу рѣкѣ А. 87, до горѣ 1 Из. 68, не вѣдѣ винѣ 2 Из. 244 v; датів у основ на ѓ має по подібности слів з основою на љ закінчення ОВИ, ЕВИ: ѡрки Єв. 28, носки 1 Из. 86, љоки 1 Из. 32. Інколи трапляють ся давні закінчення датіва у слів з основою на І, наприклад: кѣ тѣсти скоємоу 1 Из. 67 v, ко зати 1 Из. 107.

В льокатіві зустрічають ся випадки, коли основи його змішують ся, а саме основи на ѓ приймають закінчення основ на љ: ѡ миру 1 Из. 31, в роду скоє^м 2 Из. 127, вѣ пиру 1 Из. 99 v.

В множині багато речівників з основою на ѓ позичили закінченне номінатіва у слів з основою на љ: вѣкоке 1 Из. 7, 30 (bis), 228, попоке 2 Из. 74, жидоке 1 Из. 164 v; таке архаїчне закінченне мають речівники і з іншими основами, наприклад: каххоке 1 Из. 6, гласоке 1 Из. 235, краноке 1 Из. 44, 47 v, 227 v, љоке 1 Из. 14 v, дароке (bis) 1 Из. 28 v. Датів множини майже скрізь вживає давніх закінчень: омѣ, емѣ: оученикомѣ Єв. 6 v, чѣвѣком^м 1 Из. 111, людемѣ Ап. 102, кратомѣ 2 Из. 229 v.

Теж можна сказати і про інструменталь: він закінчуєть ся в більшій часті випадків на „Ы і И“: ѣ полкы 1 Из. 193, з полкы коими 2 Из. 88.

Із займенників звертають увагу на себе форми датіва та льокатіва однини, що мають „О“ замість „Е“ (дивись стор. 7, т. 6); меж іншим цікаво те, що форми з „О“ завжди мають на кінці „Ѣ“, тоді як форми з „Е“ міняють часто Ѣ на Е.

Що до часівника, то тут треба зареєструвати такі випадки:

1) на кожнім кроці вживають ся форми з особи одн. і множин. без закінчення ТѢ, наприклад: выкае 1 Из. 110, нарицае Єв. 99, ѣ (в „Измар. № 488—скрізь). любе 2 Из. 11 v, наиде 1 Из. 11 v, не да 1 Из. 35, мае 1 Из. 4, вѣдоу (з п. мн.) 2 Из. 132.. та форми на ТѢ: глѣть 1 Из. 3, маеть 1 Из. 4, стрѣчаютъ 1 Из. 7, 2 Из. 41 v... (97 вип.)

2) 1 особа множини теперішн. часу та вольовий спосіб в більшій часті випадків закінчують ся на -МО, напр.

не ѡчанимо 1 Из. 3 v, привѣгнѣмо 1 Из. 3 v, данмо 1 Из. 3 v, идѣмо 1 Из. 6, ѡбѣгнѣмо 1 Из. 6 v слоухаймо 2 Из. 21, 1 Из. 235, книмаймо 1 Из. 15 v, ѡкынно 1 Из. 8, есмо 1 Из. 11, 12, 14 v, 15 (bis), молимо 1 Из. 11 v, боумо 1 Из. 15 2 Из. 133, возпнимо 1 Из. 15, пожикимо 1 Из. 15... (46 вип.).

3) З інших форм вольового способу, що стріли ся нам в рукописах, згадаємо такі: 2 особ. одн. не пытай 1 Из. 4, не жадай 1 Из. 4 v, слоухай 2 Из. 151, побчай 1 Из. 228, припады 1 Из. 25, не клекечи 1 Из. 18, не шепчы 2 Из. 48 v; 2 особ. множ.: слоухайте 1 Из. 6, мокте 1 Из. 5, 6, поучайте 1 Из. 229, Ап. 41, потроудѣмса 1 Из. 9 v, майте 1 Из. 109.

Крім того, нам трапились такі форми, як: грдѣте 1 Из. 5, клѣнѣте 1 Из. 5 v, прїидѣте 1 Из. 8, 34, 48 v, 2 Из. 19, придѣте 1 Из. 32 v, блудѣтеса 1 Из. 8, 21, 22 v, идѣте 1 Из. 9 v, не говорѣте 1 Из. 15, блудѣте 1 Из. 20 v, не приемаѣте 1 Из. 22 v, не крадѣте 1 Из. 25, ѡженѣте 1 Из. 31, не мозѣте Из. 32, 49 v, боудѣте 1 Из. 34 попечѣтеса 1 Из. 35 v, рцѣте 1 Из. 35 v, оукндѣте 1 Из. 48, чтѣте 1 Из. 48, видѣте 1 Из. 51, ѡндѣте Из. 1 57, прїидѣте 1 Из. 57, примѣте 1 Из. 57, Ап. 35, нѣжѣте Ап. 33 v, просѣте Ап. 34, тѣпѣте Ап. 35, оутвѣдѣте Ап. 35, кленѣтеса Ап. 35, молѣтеса Ап. 35, любѣте Ап. 36 v, вззѣстѣте Ап. 37 идѣте Єв. 8, глѣте Єв. 8... (78 вип.), котрі, на думку академіка Соболевського, виключно належать до галицько-волинського діалекту. До цієї говірки треба віднести (як гадає сей же вчений) і форми 3 особи одн. теперішн. часу, що закінчують ся на -ѢТЬ: принегѣть 1 Из. 143, боудѣть 2 Из. 236, придѣть (bis) Єв. 78, вззѣмѣть 1 Из. 233 v.

Врешті згадаємо про вживанне злучників, прийменників і прислівників. Між ними в рукописах наших попадають ся і старославянські, і білоруські, і українські, і польські. Так, ми знаходимо:

але 1 Из. 9 v, 10, 40 v, ажы 1 Из. 3 3 v, 4 v (bis), 5, 7 v, 7, 235 v, ѡндѣ 1 Из. 3 v, 5, 6, 10 (bis), 10 v, 15; борзо 4 v, 13,

2 Из. 53, 222; **кѣ** (bis) 1 Из. 4 v, **любо—а любо** 1 Из. 5, 7 v, 7 (bis), 11 (ter); **чи** 1 Из. 6, 26 v, **инакь** 1 Из. 5 v; **аль** 1 Из. 7 v, **пакъ** 1 Из. 7 v, 10, 10, v, 235; **нижь** 1 Из. 9 v, 6 v, 31 v, **зауѣжы** 1 Из. 9 v, **ѣ** 1 Из. 10, 34, 42 v, 48, 51, 52, 53 v, 45 v, 46, 47, 55 v., **акы** 1 Из. 17 v, **шкогда** (bis) 1 Из. 21 v, 31 36 (ter); **шле** 1 Из. 50 v, 53 v, **самохоть** 1 Из. 31, 33., **абы** 1 Из. 235 v...

Із випадків вживання приіменників „З“ замість „С“ бачимо: **з колею** 1 Из. 3 v, **зѣ дѣтми** 1 Из. 3 v, **збытѣ** (bis) 1 Из. 3 v, **з бѣгѣм** 1 Из. 1 4, **з бѣгѣм** 1 Из. 4, **зверглаз з ѣва** 1 Из. 4, **з бѣсы** 1 Из. 4, **збоудетѣа** 1 Из. 5, **чрес поколеніе** 1 Из. 5 v, **з бѣсы** 1 Из. 6, 9 v, 20, 56 v, **збирати** 1 Из. 8, **з нас** 1 Из. 11, **згниє** 1 Из. 14 v, **збереть** 1 Из. 24 (bis), **зѣтми** 1 Из. 26 v, **зказак** 1 Из. 27 **збираеть** 1 Из. 27 v, 29, **збираа** 1 Из. 29 (bis), 29 v, 40 v, **збирати** 1 Из. 32, **збора** 1 Из. 46, **зберѣть** 1 Из. 56 v, **бес правды** 1 Из. 33 v, **бес трудоа** 1 Из. 41; **бес порока** 1 Из. 46., **чрес поколѣнне** 2 Из. 15 v, **бес того** 2 Из. 15 v, **збираеть** 2 Из. 20, 104.. (89 вип.).

Такі головні властивости української мови київських рукописів XV віку. Зостаєть ся тепер висловити нам свій погляд на сї памятки.

„Измарагдів“, Євангелію і Апостола списано з давніх оригіналів в Південній Русі, на що показують випадки вживання „И“ замість „Б“ і навпаки, „Ы“ замість „И“ і другі, а надто се видно із форм вольового способу часівників, як от **молѣтѣа**, що трапляють ся виключно в памятках галицько-волинських (А. И. Соболевскій. Очерки изъ истории русскаго языка), а в тім незайвим буде сказати, що на мові сих памяток відбив ся в певній мірі і вплив західно-руської мови (докладнійше—ортографіі: випадки вживання „Е“ замість „И“, часта заміна „Б“ літерою „Е“ та інші). Взагалі ж домінуючим елементом являеть ся український, і щоб ще яскравіше переконати ся в сїм, ми наприкінці додаємо невеличкий збірничок фраз, що трапились нам в рукописах, і які більш-менш цікаві з боку фонетики, морфології, або лексики.

На голой земан кто лѣгаєт... 1 Из. 3.

Шѣкцана 1 Из. 3.

Незѣ 1 Из. 3.

Кождого оумь 3 колею 1 Из. 3 v.

Даймо, што на збытѣ маемъ 1 Из. 3 v.

Дай, во великаа ^ѣ помощь дши 1 Из. 3 л.

Илѣтина даешъ 1 Из. 4.

Не пытай чюжихъ грѣхокъ 1 Из. 4 v.

Члкъ гордый какъ древо корени не маеть, борзо по-
калитѣа 1 Из. 4 v.

Не ѡметыбанса въ прироженїа своего и видь приро-
жены^х свои^х, ведь такожь пороженна соуть, како
и ты.. 1 Из. 4 v.

Житїа богаты^х не жадай 1 Из. 4 v.

Онѣ бо лютыи моукы прїмоуть 1 Из. 5.

Цѣлокати на крикѣ сѣаа бца 1 Из. 5.

Любо—алюбо 1 Из. 5.

Тѣло ль, чи ль дша погоувити 1 Из. 6.

Слоухайте, што прѣко было 1 Из. 6.

Онже такы ба забывь 1 Из. 6.

Послаахъ спытати, боуддѣу жикъ 1 Из. 6.

Стрѣтїѣ же илїа слоугы ивзѣины и рекъ имь шѣше
моуте црю своему: оумрѣти маешь перѣ часоу 1 Из. 6 v.

Дѣпши ми ѣ оумрѣти, нижь благокѣрїе предати 1 Из. 6 v.

Искаль лекарѣвъ—6 v, не 1 Из. 6 v.

Штѣ не ѡнмоу^т болести черовници 1 Из. 7.

Волю ихъ к собѣ хто мѣлаз 1 Из. 7.

Што маешь оучинити, коли тебе стрѣта^т 1 Из. 7 v.

Пытаючи тебе, ик которы^м прѣко ѡповѣдати возмо-
жешъ к легшим ли, аль къ клеветликом^м 1 Из. 7 v.

Хоцеши, штобы нагъ прокодиль хто 1 Из. 7 v.

Блоу^а почали чинити съ чюжими женами 1 Из. 8 v.

Лѣпшіи ми соу^т пзаници запоици ѿ хрестѣань, нижь
ѿ погань^х 1 Из. 9.

Діаколь мовилъ: идѣте и покчайте хрѣ^ѣаны 1 Из. 9 v.

Что оученія сть^х шць не слоухаетъ, то слоужень боу-
деть з бѣсы во бѣноую моукоу 1 Из. 9 v.

Црѣтко шбеца̃ 1 Из. 11.

Ничого зла не вчинилъ 1 Из. 11 v.

Какъ ѿно дѣта хто маеть, то велми его любитъ 1 Из. 11 v.

Сподобальшого 1 Из. 15 v.

Внимаймо прѣанжно 1 Из. 15 v.

До граба (=до гроба) 1 Из. 18 v.

Адамь не породы изнань бѣ 1 Из. 21.

Блико мога 1 Из. 25.

Ш грѣси^х наши^х исповедати̃ 1 Из. 25.

Покча^х еа к та 1 Из. 26.

Масто не спсеть никого 1 Из. 26—26 v.

Н возма сребреницю да ю сопѣанікоу шнх же во упо-
кложи ю. 1 Из. 27 v, 2 Из. 79 v.

Самохоть црѣтва бѣжѣа лишаемоса 1 Из. 31—33.

Гла моужоки своему: да лѣпне его оубити нѣ шнъ
тебе моего жикота 1 Из. 31 v.

Не мוזѣте изходите нсз цркви 1 Из. 32.

Тош бо добродетеж 1 Из. 32 v.

Пршто на нѣ црх разнѣкаса 1 Из. 33.

Любит паче дѣша, 1 Из. 35.

Возлюбиши ѿ кса дѣша, 1 Из. 36.

Вх чювствени̃ садѣхъ, 1 Из. 37 v.

Бѣ бо нѣккоемь грѣдѣ (=градѣ) 1 Из. 38 v.

Дкѣ же любѣаше и чтаще а ш третнемь небреженіе
имаше, 1 Из. 39.

Зло ꙗко порозни разждаетса, жены во порозности на-
кыкають, 1 Из. 41 v.

Шерѣтши лень и вокноу оустрадетъ скиты, 1 Из. 42 v.

Очи тако лвица посоупить, 1 Из. 43 v.

Лбокѣ во вз рокѣ Данила оустыдѣша а наоуфѣл
езакель оуби, 1 Из. 44.

Челюстїю вшлеа тысящѣ иноплеменникъ изби, 1 Из. 44.

Ѹча клатка изшюши^т а мѣрна искорени^т, 1 Из. 47 v.

Мыслыни са распалае, 1 Из. 49.

Днѣ вз жити на оутро вз грѣбѣ (=гробѣ), 1 Из. 50.

Шле чюдо, смѣрти чаша страшна всимъ любя ѣ вз бедѣ
соущимъ, 1 Из. 50 v.

Спытайтѣ велможивъ, 1 Из. 52 v.

Прїать вы пазвѣха акраамла, 1 Из. 54 v.

Толико слыкемъ хрѣтиане а по житю елине, нарокомъ
хрѣтѣане, а шбычаемъ и дѣломъ странници, 1 Из. 55.

Извыкше кощюны елинекы, басни жидовьскы и оуродо-
словїа и глаумленїа на оулицѣ града чаровъ же и
кзалфоканїа и сновъ и тревоу коумиръ адоуце
крокъ давлению, звѣроадинъ, 1 Из. 55.

Сѣтый григорїе папа на пахерѣ еписоуетъ црѣткови григорїю
прывѣщенномуу архыереж старейшина рима граа,
1 Из. 226.

Снатели и жатели... 1 Из. 227 (bis).

Колико пандей бжїихъ ꙗстоить ꙗко ꙗ земля, 1 Из. 228.

Ажь хто не вѣлѣа книгъ а моуѣръ ѣ, такыи пшдовѣ
плотѣ што бѣ пшпоры стоить, 1 Из. 235 v.

Покенеть вѣтръ и шнъ паде^т немаючи пшпора.. 1 Из. 235 v.

„Добре хто часто чететь или слухае^т прѣркъ мовить,
1 Из. 235.

Вченїа слоухаймо и дѣлаймо его, 1 Из. 235.

Українські думи і їх редакції.

Статя Ів. Ерофєєва ¹⁾).

III.

Редакції дум.

Великоросійський епос досліджено детально й зо всіх боків, а що до епосу вкраїнського, то його досліджено занадто вже мало. Ми не тільки не знаємо історії розвитку його, але не маємо навіть вказівки на його обшир серед інших зразків української народної поезії. В „Исторических пѣсняхъ малорусскаго народа“ ми маємо записи тільки до 1874 року. У Неймана тільки перелічено думи, що їх записано до 1885 р. Проте записи роблено й пізнійше, тому потрібним стає огляд всіх варіантів дум, які зібрано до самого останнього часу. З другого боку, зазначенне редакцій дум може дати історію їх розвитку на протязі часу, коли роблено записи, а тому освітити розвій їх въ пізнійшу пору. Переліку варіантів дум, варіантів, що існують в теперішній час поріжних виданнях, а також їх редагуванню і присвячено отсей розділ.

Відокремлюючи думи від українських пісень, ми керувались визначеннем дум п. Житецького; редагуючи їх, ми тримались еволюційного методу. Проте ми такої думки, що не досить триматись тільки сього методу; але ми не зважились взятись до трудного нам студіювання мови дум,— ми пильнували звернути увагу на час і місце запису дум, сподіваючись, що се стане нам в пригоді до виясненя нашого завдання.

¹⁾ Див. кн. VI „Записок“.

Досліджуючи думи з цього боку, ми для зручності поділили їх на історичні і побутові; історичні думи подаємо хронологічно, — як їх згруповано у Антоновича і Драгоманова, додавши ті, яких там нема; побутові групуємо по змісту: по членах родини, — матері, дочці, брату—Козаку і т. п.

Думи історичні.

Боротьба Козаків з Татарами та Турками.

I.

Буря нищить турецький корабель ¹⁾

Всього сім віршів, тому подаємо їх цілком.

[Гадяч, Полтавськ. губ., 50-ті роки XIX ст. А. Метлинський, „Ю. р. п.“ Київ, 1854, ст. 446; передр. А. Д. I, ст. 99 ²⁾

Ой з за гори хмарка виступає,
С тії хмарки дощик накрапає,
Та синього моря доповняє.
А синее море розіграло,
Турецький корабель розірвало;
Затопило війська сорок тисяч,
О сорок на сорок, ще й чотири.

Зберіг ся тільки початок думи, яку ми відносимо до невідланих, або до таких, що малюють якусь страшну морську поразку Турків. Давність сеї думи, на наш погляд, доводять: 1) самий зміст уривка, 2) що уривок сеї близький до пісні: нерівноскладових віршів сливе що й нема. Довести се можна тим, що нарід перестав надто цікавитись з події, що малюеть ся в думі, і сама подія, яка втратила значінне для слухачів, вже не потребувала переказу в такій формі, яка б надто впливала на почутте: дума скорочу-

1) Запис Метлинського.

2) Скрізь А. Д.—се „Историческія пѣсни малор народа“ Антоновича и Драгоманова.

валася, вирівнювала нерівноскладовість віршів, і тим самим вона наближувалась до свого первотвору—нісні з відповідним змістом, і, нарешті, як бачимо, забувалася.

II.

Плач невольників в турецькій каторзі.

1. [М-ч, 1849, ст. 10; передр. А. Д., I, ст. 88—90, Полт. губ].

Невольники слізно благають Бога наслати буйний вітер з дощем, щоб їм вирватись з ненавидної каторги. Турецький „баша“ чує їх скаргу і наказує яничарам ще дужче бити невольників; ті виповнюють наказ, як завше, жорстоко. Забачивши на собі свою кров, невольники проклинають турецьку землю і неволю. Дума кінчить ся невольничою молитвою і величанням.

2. [П. А. Куліш, „Записки о Ю. Р.“, I, ст. 42, Полтавська губ., 40—7 ві роки].

Варіант зовсім схожий на попередній до величання, яке тут визначається більшою давністю.

Варіант 1-й: Даруй, Боже, миру царському,
Народу християнському,
Славу на многі літа...

Варіант 2-й: Даруй, Боже, милости вашій,
І всьому війську запорозьському
На многая літа.

3. [А. Д., I, 90—91, Харьківщ., Богодух. п.]

Початок—з думи про Хведора Безрідного. Подається малюнок невольничого полону. Невольники благають:

Господи милосердний! создай з неба
ясне сонце—мати...

Спомену про башу та яничарів нема. По молитві йде типове місце дум:

Тое промовляли,—

а по сьому вже йдуть прокльони невольниками турецького полону. В кінці молитва, щоб визволитись, корочча, ніж в перших двох варіантах. Взагалі помітно, що дума забувається. Молитва тут не за всіх невольників, а за одного:

Визволи, Господи, невольника з неволі...

Потім вставка:

На простиї дороги,—

без сумніву, пізнійша, коли рівняти її з відповідними місцями перших двох варіантів:

З тяжкої неволі турецької,

З каторги бусурманської

На тихі води,

На ясні зорі...

4. [„Кіевск. Стар.“ 1882 р., VIII, ст. 266—268, Полтавська губ., від Остапа Вересая].

Запис отсей—варіант думи невольничої 1-ї (М-ч, 1849, 10; А. Д., I, 88—90).

5. [Чуб. V, ст. 833—834, Харківщ., 70-ті роки].

Варіант отсей—скорочення варіанту 1-го. Подибують ся „загальні місця“.

За основний варіант думи „Плач невольників в турецькій каторзі“ ми згодні вважати варіант 4-й. Ми кажемо се через стислість і послідовність оповідання. Спомин про башу та про яничарів—цілком реальний малюнок до сєї думи. Найближчі до нього варіанти—1, 2 і 5-й. Відміну двох віршів можна пояснити неуважністю співця, або початком забування думи; забуттем можна довести і скорочення вар. 5-го. Варіант 3-й—пізнійший, бо має вставку з другої думи і має слід дуже виразного забуття найпершого тексту.

III.

Втеча трох братів із Азову.

1. А. Д. I, 106—113, Харьк. губ., коло 70—х рок. XIX в.

2. Куліш. „Зап. о Ю. Р.“ I, ст. 32—42, Полт. губ., коло 1856 р.; А. Д. I, ст. 113—120.

3. „Запорож. Ст.“ I, ст. 34, Харьк. губ., коло 30-х рок. XIX в.; А. Д. I, 120—124.

4. М-ч, 1834, ст. 9, Полт. губ., коло 30-х рок. XIX в.; А. Д. I, 124—127.

5. „Зап. Ю-З. О. И. Р. Общ.“ I, ст. 7—10 до 70 рок. XIX в., Полт. губ., вид Остапа Вересая; А. Д. 127—133.
6. А. Д. I, ст. 332—336, в 1850—1851 р.р. в Пирят. п. Полт. губ.
7. „Кіев. Стар.“ 1882, XII, ст. 499—504, Лохв. п. Полт. губ.
8. Запис Костомарова в 1840 р. в Харьк. губ.
9. Рукоп. зб. А. Котляревського. Див. Житецький, „Мысли“... ст. 197—203, Ніж. п. Черніг. губ., початок XIX в.
10. „Зап. Ю. З. О. И. Р. Г. О.“, т. II ст. 119—123, Ніж. п. Черніг. губ., коло 1875 р.
11. „Кіев. Ст.“ 1902, V, ст. 317—424, Полт. губ., 1902 р.
12. „Кіев. Ст.“ 1904, II, ст. 261—269, Полт. губ.
13. „Кіев. Стар.“ 1904, III, ст. 454—459, Полт. губ.
14. „Кіев. Ст.“ 1904, IX, ст. 305—307, Константиногр., Полт. губ., 1886 рік.
15. „Кіев. Стар.“ 1904, X, Полт. губ. 1876 р.
16. „Етногр. Обзор.“, 1892, I, ст. 143 і далі, запис Полтавськ. губ., 80-ті роки.
17. Етногр. Обзор.“ 1892, IV, ст. 138—146, Полтавськ. губ., 30-ті роки.
18. „Етногр. Обзор.“, 1892, I, ст. 143 і далі, зап. в Полт. губ. 1886 року.

Спробу встановити редакції сеї думи зроблено було Костомаровим року 1873 і А. Андрієвським 1884 року.

Костомаров переглянув пять варіантів (9, 8, 4, 2, 5), розрізняючи дві редакції: 1) 8 і 9, де брати прибігають до дому і дають відповідь батьку-матері, та 2) 2, 5 і 4-ту, де брати гинуть від Татар на березі річки Самари. Останній епізод, на думку Костомарова, взято з думи про загибель трох братів на річці Самарці. Перша редакція—початкова; природне в ній—кінець: приїзд старших братів додому. В сій редакції, як каже дослідувач, здійснюєть ся моральна мета думи, що пронизує всю її.

А. Андрієвський¹⁾ аналізує дев'ять варіантів (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9), розрізняючи їх на три редакції: 1) повну: 1, 8, 9, 7; 2) середню: 2, 3, 5, і 3) коротку: 5, 6. За початкову редакцію Андрієвський вважає повну, з якої вже, забуваючи, склалась середня, а потім і коротка редакція. Крім того, дослідувач вважає за можливу ще коротшу редакцію, що не суперечить відомому закону складання великих варіантів з малих. От з сеї саме найкоротшої редакції, що тепер вже не існує, могли повстати всі ці редакції.

Повна редакція Андрієвського відповідає першій редакції Костомарова, середня—другій, що—до короткої, то вона не має ані оповідання про смерть старших братів у р. Самарки, ані про повертання їх додому, але оповідає про те, що брати нарешті проклинають турецьку землю та неволю. Місце се сливе буква до букви взято з думи про плач невільників вь турецькій неволі.

Вважаючи основи поділу думи у Костомарова і Андрієвського за цілком певні, ми прикладаємо ту саме основу і визначаючи редакції решти варіантів.

Варіант 10-й оповідає про загибель старших братів від Татар, тому відносимо його до середньої редакції Андрієвського або, що одне і теж, до другої Костомарова; варіант 11-й—до повної Андрієвського і першої Костомарова; варіант 12-й—до тих же редакцій; варіант 13—до короткої Андрієвського, варіант 14—до повної Андрієвського і першої Костомарова, варіанти 15, 16 17 і 18—до тих же редакцій.

Зазначимо велику художність вар. 15-го:

Тільки мене на чужой стороні,
У чужой земський землі не покидайте...

.....

Тільки вітер повіває,
Серце їх козацьке молодецьке потішає...

.....

Ногами не поступає,
Руками не облождає,
Головоньки на світ Божій не піднімає...

.....

¹⁾ „Дума о трехъ Азовскихъ братьяхъ“. Окрема брошюра. Одесса.

Приліта до його
 Три орли сизокрили:
 Один сіда на ніженьках,
 Другий тіло розриває,
 Третій по полю різношає;
 Вітер повіває,
 Комиш нахилиє,
 Тіло його козацьке-молодецьке прикриває,
 Дзвіру, птиці на поталу не попускає...

Останній 18-й варіант має нового:

Которий то козак дорожній,
 Серця смілого і плеча воєнного.

.....

Щастя молодого стрібувати:

.....

Крім того, тут знати вплив віршу духовного:

То Коновчиха стара рече:
 Бодай же ти, сину, не дїждав!
 Не за твоєю головою я ці скарби назбирала,
 Щоб я марно тобі та напрасно потеряла...

.....

Забудо: А він говорить: не подоба мені, моя мати..:

.....

Здоров, Корсунський полковнику Хвилоненку.

.....

Дума кінчить ся словами:

І пошли, Боже, многая літа,
 До кінця віка. Амінь,—

тут можна бачити вплив духовного віршу.

IV.

Дума про козака Голоту.

1. „Зап. о Ю. Р.“, I, ст. 14—19, Полт. губ., 1854 р.;
 А. Д. I, ст. 168—171.
2. Лукаш. 1849, ст. 49—50; М-ч 1849, ст. 15—16; А. Д.,
 I, 170—171, Полт. губ.
3. М-ч, 1849, ст. 13; А. Д., I, 172—173, Полт. губ.
4. Метл. 1854, ст. 445, Черніг. губ.; А. Д., I, ст. 173—174.

Зміст думи такий. На Килімському полі гуляв хоробрий козак Голота. Татарин, побачивши Голоту, хотів схотити його; осідлав він коня і під'їхав до Голоти. Але той не злякався і кулею звалив з коня Татарина.

Ні в одному з чотирох варіантів думи не збереглося се перівісне оповідання без додатків; найближче до основної теми стоїть варіант 1-й. Оповідання доповнене тільки докладним описом одяги Голоти та вставленням смішної розмови Татарина з своєю жінкою про Козака Голоту, на нашу думку, се щоб більше підкреслити відвагу Голоти, і його безпечність, рівняючи з самохвальством і чванливістю Татарина.

Певне з тею ж метою оповідається і про добивання Татарина по його смерті, про переодягання Голоти в одяг вбитого Татарина та про гуляння Голоти в Січі.

За найближчий до першого варіанту ми вважаємо варіант 3-й. Варіант сей вже значно наближується до пісні. Зайвим тут тільки, що Голота звертається до Татарина і докоряє йому, щоб передчасно не радів. Оповідання точиться дуже легко.

Два інших варіанти—се забутте і псування думи. Так, перший вірш варіанту 2-го наближується до думи про азовських братів:

Да на Савур могилі гуляв казаченько, гуляв,
Да ніякого дива не видав...

Вірш, що йде за сим, цілком до сеї думи не стосується (спомин про якусь долину ялину). Далі пропущено одного вірша. Вірш:

То не ясний сокол літає,—
То козак Голота, сердечний добрим конем
гуляє...

нагадує думу про вдову і трох синів. Кінець думи забуто.

Варіант 4-й виявляє з себе цілком вже забутте думи і псування її. Він починається „загальним місцем“ людських казок:

Був собі козак Голота...

Після опису його одяги пропущено підмет „Татарин“, споминаючи, що Татарин наближався до Голоти. Споминається город Тягиня і долина Черкеня з думи про Коновченка:

Підходив к Голоті під город Тягиню:
На Черкеню—долину.

А отсі вірші нагадують думу про трох братів азовських і знову думу про Коновченка:

І становить свого коня, попасає,
І на охотне військо кличе-покликає...

Вірш:

Да іще він думає-гадає
схожий на такий же вірш думи про Хведора Безвідного.

Кінець думи дуже скорочено. Те, що кобзар забув докладність зустрічі Татарина з Голотою, примусило його скоротити кінець думи, як тільки можна:

Коли ж Козак Голота на Черкені-долинї гуляє
І Татарина з Татаркою живцем у плін забирає,
Да Татарина келепом у груди потягає.

V.

**Дума про Олексія Поповича и про бурю на
Чорному морі.**

1. „Основа“, 1862, 8, ст. 21; А. Д. I, ст. 176—181, Полт. губ., 50-ті роки.
2. А. Д., I, 181—185, від П. Куліша, Полт. губ.
3. М-ч, 1834, I ч., ст. 14—18, Полт. губ.
4. А. Д., I, ст. 185—188 Полт. губ.
5. А. Д., I, 188—189, Київськ. губ.
6. Лукашев. 1836, I, ст. 61—63; А. Д. I, 190—191, Полт. губ.
7. „Зап. о Ю. Р.“, I, ст. 28—31, А. Д. I, ст. 191—194, Полт. губ.
8. „Зап. И. Р. Г. Общ.“, т. I, ст. 3—6; А. Д. I, 194—197, Полт. губ.
9. А. Д. I, 197—199, Полт. губ.
10. А. Д. I, ст. 199—200, Харьк.
11. А. Д. I, ст. 200—201, Харьк.
12. „Кіев. Стар.“, 1882, XII, ст. 487—489, Полт. губ.
13. „Кіев. Стар.“ 1885, I, ст. 186—191, Харьк. губ.
14. Рукоп. Котляр. див. „Мысли“... Житецького, ст. 233—237, Полт. губ.

15. „Кіев. Стар.“ 1904, II, ст. 269—272, Полтавськ. губ., 1876 рік.

16. „Кіев. Стар.“, 1904, III, ст. 459—461, Полт. губ.

Варіант 1-й записано П. Кулішем року 1862-го в Полтавській губ. Зміст його такий. Старшина козацького судна, що потопало, Грицько Коломниченко, наказує покаятись, хто почуває за собою гріхи. Олексій Попович наказує Козакам кинути його в море. Козаки дивують ся, чому він вважає себе за більшого грішника од їх:

Тиж святе письмо
По тричі на день читаеш
І нас—простих Козаків—
На все добре навчаеш;
Про мо ж ти од нас
Гріхів більше маеш?

Олексій розкажує їм про свої гріхи. Він особливо намагаєть ся підкреслити свою неповагу до батька—матери, до їх молитви; зза гріха сього, на його думку, найбільше й стала ся буря. Він хоче спасти їх тею ж саме батьківською та материною молитвою, клянеть ся поважати отця—матір, сусідів.

Тільки він почав каятись, буря притихла. Козаки спасають ся, прибувають до берега, і розказують, що вони спаслись тільки через каятте Олексія. А Олексій

...на чуд вихожає,
Бере в руки святе письмо,
По тричі на день читає
І всіх простих Козаків
На все добре навчає...

і зазначає, як спасає батьківська та материна молитва.

Дума кінчить ся величаннем. Оповідання йде скрізь рівно, нерівноскладових віршів мало, чому дума наближуєть ся до пісні. Подибують ся „загальні місця“:

Словами промовляє,
Слізами проливає...

Згадаємо відповідні вирази думи про азовських братів. Місце:

Єй, Козаки, панове-молодці!
Добре ви дбайте...

нагадує думу про утиски України. Нагадування про

святе письмо можна віднести до впливу духовних віршів; про те ж каже і докладний перелік гріхів Олексія. Величанне новійше:

Дай, Боже, миру царському,
Народу християнському,

Усім на здоровіє, на многі літа мати.

Варіант 2-й. Зміст такий. На судні, де було три полки „вієска Дніпрового низового“ під час бурі „батько гетман старий Запорозький“ (Зборовський, примітка А. Д.) наказує Козакамо сповідатись у своїх гріхах. Пирятинський Олексій Попович просить Козаків кинути його в море, і розказує про свої гріхи; Козаки дивують ся, що то за гріхи такі його. Олексій розказує між іншим про свій нахил до п'яцтва, чого не знаходимо в варіанті 1-м, а також, між іншим, і до жінок. Олексій каєть ся і обіцяєть ся, що більше того не буде. Козаки не топлять його, тільки втинають йому мизиного пальця:

То ще такого Козака у море пускати пощадили,
На лівій руці мизиного пальця втинали,
Його кров у Чорне море метали.

І море по сьому притихло. Козаки прибули до Тендри-острова, радіючи, що спаслись. Олексій оповідає Козакам відому мораль про вагу і святість батьківської та пані-матчиної молитви.

В сім варіанті, як і в першому, помітно вплив духовних віршів і позичанне „загальних місць“ з других дум, між іншим з думи про Самійла Кішку:

До Тендри-острова прибували,
А в Тендрі-острова три дні и три ночі стояли...

Показуєть ся вітчина Олексієва—„Пирятинський Попович“, що забуто першим варіантом. Нема величання. Взагалі, варіант 2-ий коротший за 1-й і оповіданне в нїм легке і ясне.

Варіант 3-й споминає імя Зборовського, чого нема в перших двох варіантах:

При тій часті був Грицько Зборовський,
Отаман козацький запорозький...

Олексій просить кинути його в Чорне море. Споминаєть ся про місце, звідки Олексій:

Як я із города Пирятина, панове, виїзжав,
 Опрошенне з пан-отцем і з пані маткою не брав...
 Величання нема. Варіант ще коротший за 2-й. Поди-
 бують ся позичання „загальних місць“ з дум про Азовських
 братів і з думи про Самійла Кішку. Знати також вплив ду-
 ховних віршів.

До варіанту 3а дуже приходить ся варіант 3б,— скоро-
 ченне його. По згадці, як спаслись Козаки від бурі, зараз
 же йде вказівка на силу батьківської молитви.

Варіант 4-й згадує Грицька Зборовського. Опові-
 данне тут—скороченне розмови дієвих осіб. Олексій не
 закінчує свого каяття. Подибують ся переставлення: Олек-
 сій читає відому мораль, а потім фразу, яку казали Козаки,
 вернувшись на берег.

Як на синьому морі потопали,
 А, хвалить Бога милосердного,
 Ні одного Козака з війська не втерляли.

Величання нема. Кобзар забув назву виспи, де спа-
 лись Козаки; крім того розказуєть ся, що море само при-
 било їх до берега:

Стало синее море стихати
 І стало судно як руками до гори поднимати,
 І стало до Тин-дерева—острова прибивати.

Вставлено нове слово:

Буйно конем по вулиці проїзжав,
 Старим удовицям, малим дітям
 Струмента в груди встромляв...

Всі зазначені особливости варіанту кажуть про те, що
 кобзарі забували думу, яку вони чули.

Варіант 5-й—тут на кораблі, що потопає, нахо-
 дять ся три особи:

...два брата рідненьких,
 Як голубоньків сивеньких,
 І между ними третя: чужа-чужениця,
 Безродний і безплеменний...

Старший брат каже, що вони гинуть за непослух батькам,
 неувагу до сестер, до сусідів, до церкви.

Обіцяє покаятись надалі. І Бог спасає їх. Дома стрі-
 чають їх батько-мати і розпитують про дорогу. Сини розказу-
 ють, що важко помирати на чужині чоловікови, який не

має там родні, а потім кажуть про силу батьківської молитви. Кінець думи неясний: чого се брати кажуть про чужу-чужаницю. Кобзар не міг уникнути сеї неясности, а також уяснити переход від спомину про присутність на кораблі, що потопав, чужаниці до каяття старшого брата.

Дума коротка; помітно вплив духовних віршів і інших дум. Так, вірш.

...два брата рідненьких,
Як голубоньків сивеньких...

нагадує місце з думи про азовських братів, а вирш:

Стали они на берег виступати,
На край веселий,
Між народ хрещений,—

місце з невірних дум і з думи про Марусю Богуславку.

Варіант 1-й говорить, що на судні, яке потопало, два брати припливають до третього, кають ся в гріхах, обіцяють не гришити надалі. Коли урятувались, вони кажуть відому мораль.

Сей варіант дуже близький до варіанту 5-го. Довге тільки оповідання братів про гріхи. Брати кажуть про свій нахил до п'яцтва (пор. вар. 2-й). Взято „загальні місця“ з думи про азовських братів.

Варіант 7-й, як і варіант 6-й, передає оповідання про каяття двох братів, що потопують, перед чужим-чужаницею. Довго перелічують ся гріхи: надто підкреслюють ся непошана братів до родини. Брати прибувають до дому, розказують батьку-матері про подію; варіант дуже близький до варіанту 5-го. Подибуєть ся багато „загальних місць“ з думи про азовських братів, а також з дум невірних і з думи про Марусю Богуславку. Варіант надто артистичний, перейнятий ширістю,—звичайні прикмети дум О. Вересая. Величання довге.

Варіант 8-й близький до варіанту 5-го та 7-го. Подибують позичення з думи про Коновченка, крім позачень з інших дум (про азовських братів, невірних і інших). Помітно в.—русизми і вплив духовних віршів:

Єто, щасливий, пани-молодці,
Чоловек на свете буває,
Которий отцеву молитву, понїматчину
Хвалить—сохваляє;

Бо отцева молитва, паніматчина
 Зо дна моря винімає,
 От смертельного гріха откупляє.
 Вслиши, Господи, в прозьбах і в молитвах.

Нерівноскладових віршів небагато, тому дума наближується до пісні.

Варіанти 9-й і 10-й прилучають ся до варіанту 1-го.

Варіант 11-й приходить ся до в. 3-го. Його прикмети: нерівно складові вірші, продумане і повне оповідання. Часто подибувають ся позичання з інших дум і духовних віршів.

Варіант 12-й близький до варіанту 2-го, але вже де-що забуто. Так, на початку думи вставлено:

На царській громаді,
 Громаді козацькій,—

що тут цілком не до речі. Старшиною на судні (як і в вар. 1-му).

Грицько Коломійченко,
 Гетьман запорозський.

Забуто назву виспи, де врятувались Козаки. Знати вплив духовних віршів. Вірші думи скорочено, скільки можна, так що дума надто наближується до пісні з віршами з невеликим числом стоп,—прикмета теж забуття думи.

Варіант 13-й близький до варіанту 3-го. Додержано типового розміру думи. Варіант трохи скорочений на кінці. В кінці помітно великий вплив духовних віршів:

Щастливой той человек в свете буває,
 Отцевою—паніматчиною молитви почитає,
 Отця і матчина молитва изо дна моря душу винімає.
 От грехов сумертвенних откупляє,
 Пред Праведним Судією поставляє.

Варіант 14-й прилучається, як і вар. 13-й, до вар. 3-го. Варіант надто повний. Додержано розміру думи.

Варіант 15-й прилучається до вар. 8-го, проте розмір думи більше додержано в вар. 15-ім.

Варіант 16-й такого змісту: Олексій просить Козаків в скрутну хвилину перше одрубати йому голову, а потім кинути його в море. Козаки не згоджують ся. Він благає втинути йому хоч мизинного пальця. Невідомо,

чи Козаки вчиняють його волю, у всякому разі, проте море втихає.

Записані досі варіанти думи про Олексія Поповича ми поділяємо на дві групи: першу, з історичною основою, себ-то з спомином йменн Олексія Поповича, Зборовського, Грицька Коломійченка, і другу—де сеї історичної основи нема, з спомином двох братів і третього чужаниці. До першої групи, таким чином, відносять ся варіанти: 1—4, 9—14 і 16, всього 11 варіантів; до другої групи—решта: 5—8 і 15-й в., всього 5 варіантів.

Додержуючись еволюційного методу, ми вважаємо за первісну редакцію першу редакцію, історичну. Другу редакцію ми вважаємо за пізнійшу. Ми такої думки, що мотив про каяття до первісної редакції було додано потім; і справді, каяття в варіантах першої групи наче б не до речі; навпаки, в варіантах другої групи, де натякаєть ся на смерть чужого-чужаниці через зневагу батьківської та матеріної молитви, се каяття зовсім не до речі. Можливо, звичайно, що мотив про силу молитви батька-матері повстав окремо, а потім вже його додано до думи (про бурю на Чорному морі) з спомином про історичні особи.

VI.

Втеча Самійла Кішки з турецької неволі.

1. Варіант Лукаш., 1836; М-ч, 1849, ст. 31 і далі, запис. в 1830-му році в Полт. губ.

2. „Кіев. Стар.“, 1882, XII, ст. 505—507, Полт. губ.

3. „Кіев. Стар.“ 1904, II, ст. 276—285, Полт. губ., зап. в 1876 р.

4. Рукоп. Котл. 1805 р., Полт. губ., Житецький, 226—233.

Зміст варіанту 1-го. На судні з невольниками пливе по Чорному морі Алкан баша, „Трапезонськеє князя“. За невольниками доглядає лях-Бутурлак, „недовірок християнський“. Тут на судні і Кішка Самійло, „гетьман Запорозький“, з товаришами. Судно припливло до берега „проти Кефи города“.

Алкану-паші сон снить ся, „сон дивен, барзо дивен, на почуд“. Він обіцяє обдарувати, коли хто з яничар чи

невільників отгадає йому сон. Турки не знали, що то за сон, а невольники, „хоч добре знали, собі промовчали“. Алкан-паша розказує сон Ляху-Бутурлаці. Снилось Алканови, ніби невольники повтікали з неволі, а його самого Кішка убив; Лях-Бутурлак зза сну сього просить Алкана дозволити йому більш суворо доглядати за невольниками, бити їх. Певне, боїть ся Лях-Бутурлак, щоб не справдив ся сон.

Тим часом прибувають вони до города Козлова, де „дівка Санджаківна“ запрошує до себе Алкана-башу і приймає його. Проте Алканъ обережний: він посилає двох Турків на судно послухати, чи не має на думці Бутурлак визволити Кішку. Ті довідались і заспокоїли пашу.

Лях-Бутурлак, не вважаючи на благання Кішки, не згоден визволити його; навпаки, він пропонує Кішці потурчитись, — тоді, мовляв, покращає його доля. Не тільки не згодив ся Кішка, але ще й вилаяв Бутурлака, як недовірка, що продав батьківську віру.

Заспокоєний посланцями Алкан-баша безпечно балує і, крім того, посилає половину напиків на судно яничарам. Випив і Бутурлак, і його починають гризти сум та каютте.

Господи! есть у мене що іспити і сходити,

Тільки ні з кім об вірі християнській говорити...

Він визволяє Кішку і гуляє з ним. І коли паний Бутурлак засинає, Кішка дає невольникам ключі, щоб одімнули кайдани, але щоб поки не скидали з себе ланцюгів. Замкнув в ланцюг Кішка й себе.

Алкан-баша й яничари не запримітили обману. Вернувшись на судно, вони полягали спати. О півночі Кішка загадує невольникам зняти з себе ланцюги, покидати їх в море і порубати Турків; сам він вбиває і кидає в море Алкана-башу. Сон Алкана, таким чином, справдив ся. З обережності лишили живим тільки одного Бутурлака.

Далеко в Чорне море поплевли невольники, роскувавши себе. Ранком дівка Санджаківна, коли прийшла на берег, плаче, думаючи, що Алкан-паша кинув її, що вона йому не до вподоби.

Прокинувшись, Бутурлак дивуєть ся тому, що сталось. Він радить, щоб половина невольників переодяглась на Турків. І справді, турецькі кораблі, що стрічались, проходили коло їх, немов коло турецького судна.

А Козаки прямували до Тендру-острова, де стояв на заставі з військом Семен Скалозуб. Забачивши турецьке судно, Скалозуб хоче стреляти по ньому, але Козаки пояснюють йому, що се невільники втікають з Турецької землі. Козаки Скалозуба виїжають дознатись, що там таке. Самуїл Кішка виходить на палубу корабля і розкажує, що сталося. Судно припливає до берега, Козаки ділять між собою турецьке добре, і при тому частку одділяють

На Святого Спаса Межигорського,

На Трахтемировський монастир,

На Святую Січовую Покров,—

а галеру запалюють. На radoшах пють—гуляють, Кішку вихваляють.

Дума кінчить ся величаннем Кішки, де розкажуєть ся про смерть Кішки, певне, од ворога:

Правда, панове, полягла

Кішки Самійла голова,

В Києві—Каневі монастирі...

Варіант 3-й має такі одміни од варіанту 1-го. Дума починаєть ся малюнком турецького судна, на якому сидять невільники. Молодий баша, в сїм варіанті, бере в полон Кішку з його Козаками, набігши на Луг-Базавлуг, де жив Кішка. Батько молодого баші дуже завдоволений з сього:

То турецький баша велику радість собі має

Та своє молоде паня вихваляє,

Та до дівки Санджаківни на гулянне посилає.

Далі вар. 3-й оповідає, тільки коротше, по варіанту 1-му, до того місця, де розкажуєть ся про гулянне молодого баші у Санджаківни. На сїм гулянні башеня вихваляєть ся, що він забрав Козаків в полон. Санджаківна прикидаєть ся, ніби вона й справді не співчуває невільникам. Вона балює з молодим башою, а тим часом нишком посилає невільникам їжи, „щоб не дати бідним невільникам з голоду помирати“. Невільники одмовляють ся од їжи і складають її в одне місце.

Далі розкажуєть ся що башеня посилає шпигів на судно. Бутурлака суворо поводить ся з С. Кішкою; але як тільки шпиґа відходить. Бутурлак натякає Кішці про втечу і потім вони вдвох молять ся Богу:

Ой пошли нам, Господи, з неба,
То, чого нам треба...

По цьому варіант розказує про сон баші. Бутурлак заспокоює башу. Баша засинає, а дід Бутурлак тим часом дає Кішці ключі від ланцугів. По раді Бутурлака, Кішка визволяє невольників і побиває Турків. Потім невольники переодягають ся і щасливо зустрічають ся з турецьким судом, що розказує й варіант 1-й.

Невольники гуляють по морю і проклинають Турецьку землю та неволю,—місце се взято з невольничих дум.

Потім в третьому варіанті йде пропуск, а далі оповіданне, як прибули невольники до діда Соленка. Дід закликає їх до себе в гості і розпитує, хто в їх отаманом. Козаки питають Соленка про його йменне. Одповідь Соленкова неясна, поплутана кобзарем і при тому й не скінчена. Невольники розказують дїду все, як було. Соленко просить Козаків остатись жити у його. Кішка одмовляєт ся:

Ей, дїду Соленку, хоч буду я в тебе хліба-соли
вживати,

А не хочу в тебе пробувати,

Хоч буду я по смерть свою велике горе приймати,

А так хочу у своїй Україні голову покладати.

Кобзар розказує думу далі вже прозою, просячи перебачать йому, що не памятає точно змісту думи. Дід Соленко, як каже кобзар, дав Кішці на поміч пятьдесят чоловіка. Бутурлак розказав дїду про житте свое в полону. На козацькому судні, що дав дід Соленко, Кішка вертаєт ся на Україну, де через деякий час і помірає. Ховають його над якоюсь річкою, але над якою, кобзар забув. Тут же кобзар споминає і про Хведора Безрідного, про його високу могилу. Ясно, що й похорони С. Кішки вставлено в думу під виливом думи про Хведора Безрідного. Перед смертю Кішка передає свое отаманство одній особі, якої йменне кобзар теж забув; можна гадати, що мотив передачі отаманство взято з думи про смерть Богдана Хмельницького.

Взагалі кобзарь сам застерегає, що багато він забув, що він співає як припаде. Спомин про Соленка нагадує думу про Михія, яка, між іншим, входить до репертуару того саме кобзаря.

Не дивлючись на численні псування в сім варіанті, ми ладні вважати його за дуже близький до основної і єдиної редакції, де власно і оповідалось скорі над усе про полон С. Кішки з Козаками, а потім і про те, як визволились вони з турецької неволі. А 1-й варіант, на нашу думку, вже має на собі знаки забуття чи, краще сказати, вигладжування епізодів основної редакції. Опис судна з невільниками взято з інших дум про невільників.

Подибують ся тут і „загальні місця“:

Словами промовляє...

Скоро то сее зачували...

Добро ты учини...

З думи про Марусю Богуславку взято:

Потурчив ся, побусурманив ся

Для панства великого,

Для лакомства нещасного...

З думи про сестру та брата взято:

Та ще у ніділю барзо рано-пораненьку

Не сива зозуля закувала

[Як дівка Санджаківна коло пристані по-
хожала].

Варіант 2-й—напів забутий варіант 3-й. Взагалі, натякаєть ся на всі епізоди 3-го вар., навіть за діда Соленка. Прикмета сього варіанту—Козаків С. Кішки названо нетягами,—вплив думи про Голоту або про Ганджу Андибера:

І він (С. К.) около себе мав сорок чоловіка нетяг...

...Да вони там у лузі—Базавлузі проживали,

Ніякого горя не знали.

Варіант 4-й вважаємо ще за давнійший од варіанту 2-го. Тут надзвичайно гарно та реально змальовано життя невільниче. Гостро змальовано Ляха-Бутурлака. Кінець трохи не такий, як у інших варіантів: переодягнених невільників не познають Козаки і стреляють в їх; потім гетман Семен Скалозуб загадує Козакам зарубати Ляха-Бутурлаку; сей наказ Скалозуба як раз до речі в сім варіанті, бо тут Лях-Бутурлак надто лютий та жорстокий.

VII.

Дума про Марусю Богуславку.

1. „Зап. о Ю. Р“. I, 1856, ст. 210, Харьківськ. губ.; А. Д., I 230—233.
2. „Кіев. Стар.“ 1904, IX, ст. 308—309, Катеринославська губ., в 1886 році.
3. Від Метлинського, Полт. губ., 40—50—ті роки; А. Д., I, 233—235.

Варіант 1-й. Зміст думи.

Описуєть ся темниця з невільниками, що пробували там. Приходить Маруся Богуславка. Вона питає невільників, який тепер день „в нашій землі християнській“. Коли невільники не можуть одповісти, Маруся каже їм, що

...у нашій землі Християнській Великодня субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень.

Невільники проклинають її, нащо вона їм нагадала, що на Україні тепер такий великий день. Маруся просить не клясти її, обіцяючи визволити їх з неволі. На другий день, коли „пан турецький“ їде до мечети, вона визволяє невільників і просить їх, коли вони вернуть ся додому, наказати її батькови, щоб не турбував ся викупати її з неволі.

Бо вже я потурчилась, побусурманилась,
Для роскоши Турецької,
Для лакомства нещасного!...

Кінчить ся дума молитвою невільників (що вже визволились) про визволенне з неволі, що тут не до речі. Молитву взято з невільницьких дум. Подибують ся „загальні місця“—з думи про азовських братів:

Словами промовляє...

До Козаків словами промовляє...

З думи про утиски України:

Добре дбає і інш.

Варіант 3-й починаєть ся словами:

На синьому морі,
На білому камені...,

місце се взято з думи про Олексія Поповича, як і в варіанті 1-му. Приход Марусі Богуславки до темниці малюєть ся словами:

Десь узялась дівка бранка,
 тоді як в інших варіантах про се розказуєть ся рівнійше:
 То до їх дівка бранка
 Маруся, пощівна Богуславка,
 Прихождає...

Вона не питаєть ся невільників, а одразу нагадує їм про Великодню суботу. Прокльони невільниками Марусі Богуславки, проханне їх переказати батькови відомі слова, — короткі і мають в.-русизми. Подибують ся нові слова:

Што наші роднії будуть пити і гуляти
 І нас споминати...

...што нехай (батько) монетов не збуває,
 Мене відсіля не викупляє,
 Бо вже я потурчилась
 І побесурменилась
 На турецькі ласощі і на лакомини...

(Пор. думу про С. Кишку). Маруся тільки обіцяє визволити невільників; чи справдила обіцянку—дума не каже.

Варіант 3-й стислий і має знаки забуття, рівняючи до варіанту 1-го. Тут, як і в 1-ім вар., подибують ся ті само „загальні місця“ з інших дум.

Варіант 2-ий стоїть по середині між двома іншими варіантами (1 і 2). Багато „загальних місць“. Есть знаки забуття.

Вважаючи думу про Марусю Богуславку з ціклу дум невільничих, ми такої думки, що першою основою думи було оповіданне про відому дійсну подію. Було багато дум і пісець про невільників з виробленими „загальними місцями“, як от молитва, і тому дума могла хутко взяти сі „загальні місця“ і стати нарешті варіантом, дуже близьким до варіанту 1-го.

Найдальший від варіанту 1-го, через зазначені особливости, варіант 3-й.

VIII.

До ціклу невільничих писень ми відносимо й думу:

Плач невільника у Турків про викуп.

1. Лукаш. 1836, ст. 34, Полт. губ.; А. Д., I, 93—95.
2. Рукоп. збірн. Новіцьк., Полт. губ.
3. „Кіев. Стар.“ 1882, XII, 266—268, Полт. губ.

Зміст варіанту 1-го. Невільник передає поклін через сокола батьку-матері, а разом з тим і прохання викупити його з полону, бо його мають продати. Описують муки невольника в турецькій неволі. Бідні невольники поглядають на тіло своє, на кров свою і клянуть турецьку землю та неволю. Дума кінчить ся молитвою, щоб визволитись.

Початок варіанту 2-го нагадує початок думи про Олексія Поповича:

Не ясний сокіл квилить-проквилеяє...

В думі два невольники, а не оден, як в варіанті першім. Другий невольник, „брат-товариш“,

...теє зачуває,

До брата-товариша промовляє,—

каже про марність благати батька-матір про викуп,—все їдно вони їх не знайдуть, бо тут ніхто, крім соколів, не буває.

Варіант не скінчений. Варіант отсей ми вважаємо за ближчий до первісного варіанту. Поперше, ми тут бачимо жвавійший малюнок, більш реальний,—скаргу одної особи тут поділяє, хоч і негативно, друга. По друге, в сім варіанті вказівка на марність благати викупу—до речі. Прохання викупити є і в 1-ім варіанті, тільки воно, коли Кобзарь забув про другого невольника, не має ясного смислу. Краще буде, коли згадуєть ся про другого невольника.

Варіант 3ї-й не виявляє особливої давности, тому ми відносимо його до близького до його першого варіанту.

ІХ.

Смерть Хведора Безрідного.

1. М-ч, 1834, Полт. губ.; А. Д., I, 248—249.
2. Борзенськ. п. Черніг. губ., А. Д., I, 249—251.
3. Сосн. п. Черніг. губ., А. Д., I, 251.
4. Метл., 1854, ст. 440; Борз. п. Черніг. г., А. Д. I, 251.
5. Ибі? А. Д., I, 251—252.
6. „З. Ю. З. Р. Г. О.“, додат. 18—21; А. Д., I, 252—255, Полт. губ.

7. „Кіевск. Стар.“ 1882, XII, ст. 510—512, Полт. губ., 1882 рік.

8. „Кіевск. Стар.“ 1904 р., II, ст. 272—276, Полт. губ., 1876 рік.

9. Рукоп. Котл. 1805 р., Полт. губ., Житецьк. 206 - 207.

Зміст першого варіанту. На Хведора Безрідного „отамана курінного“, коли він собі безпечно обідав, нагло напали „безбожні Ушкали“ і поранили його смертельно; не вловили тільки його чури. Чура як тільки пішли Ушкали, прибув до Козака і обмив йому рани.

Хведор Безрідний посилає його до Дніпра послухати, що там чутно; коли почує Козаків,—щоб покликав їх одвідати його. Чура забачив Козаків і кличе їх до Хведора Безрідного. Хведор хвалить чуру за слухняність і каже, що він, чура, матиме щасте в житті:

Коли ти будеш вірно пробувати,
Будуть тебе Козаки поважати!..

Тее промовивши, Хведор Безрідний вмирає. Далі розказуєть ся, як ховали Козаки помершого товариша і йдуть слова:

То ще добре козацька голова знала,
Що без війська козацького не вмирала!..

В варіанті сїм подибують ся „загальні місця“ думи про азовських братів:

Словами промовляє...

а також з думи про „Утиски України“:

Добре ви дбайте...

Варіант 2-й подає такий малюнок. Над Дніпром лежить, ввесь в ранах, Хведор Безрідний; в головах у його сивий кінь стоїть,

А в ніженьках слуга сидить,

А в рученьках свіча горить...

Слуга достає з Дніпра „прехолодної води“ і промиває Хведорові рани. Хведор просить слугу закласти йому рани „мягкою бавовною“, перевязати „червоною китайкою“, зогріти його.

Далі помітно забутте думи.

...дак іще слуга добре дбає,

Позлотку із чистого коміра видирає,

До Козаків словами промовляє...

Далі розказуєть ся, дуже неясно, як умовлялись Козаки про похорон Хведора. Слава Хведору.

Дума варіанту 2-го—се забутте першого варіанту, „загальні місця“ тут зеднано. Початок думи—ранений Козак, кінь, слуга, свічка в руках Козака, що помирає,—се загальне місце пісень про смерть Козака.

Варіанти 3-й та 4-й мало чим відріжняють ся від варіанту 2-го. Варіант 3-й, між іншим, взяв де-кільки рядків з думи про трьох Самарських братів:

Пойди ти до річки Самарки,
До криниці Салтанки...

Варіант 4-й в двох рядках має вплив духовного віршу:

Єдин Єдному руку подали,
І од сирої землі пришествіє прийняли...

Варіант 5-й прилучаєть ся до варіанту 1-го.

Варіант 6-й такого змісту. На полі

По потребі, по потребі барзо царській,
серед багатьох трупів лежить на рани знемаганий Хведор
Безрідний. Джурі Яремі, що стоїть коло його, він дарує
свою одіж, шаблю, лицаль семипядную, коня і просить
Ярему нарядитись і показатись перед його,—

Та нехай я буду добре знати,
Чи удобен ти будеш поміж Козаками про-
бувати...

Хведор дуже радий, що Ярема—гарний Козак і вмє показати себе. Він просить джуру піти

...по над лугом та Базавлугом,
Та по над Дніпром славутою...

покликати Козаків до його постріляного й порубаного.

Ярема вчиняє волю свого пана, але спершу тільки ви-тає Козаків. „Батько кошовий, отаман військовий уgliedів, що джура одягнений не так, як слід то слузї:

А десь ти свого пана вбив, або стрєбив,
Або молодого душі ти ізбавив?—

каже отаман. Годї Ярема розказує про подїю і бла-гає Козаків поховати Хведора Безрідного. Отаман по-силає Козаків поховати помершого. Далі оповідаєть ся, як Козаки ховали і поминали Хведора; потім—молитва.

Дума сього варіанту—дуже артистична. На наш погляд, се вдатний розвій варіанту 1-го. Багато епічних повторень. Багато взятого з інших дум, напр.:

Тіло козацькеє-молодецькеє
У чистім полі знаходити і поховати,
Звіру-птиці на поталу не дати...

—з думи про азовских братів.

Ой та їдьте по над лугом та Бозавлугом

—з думи про Самійла Кішку.

Словами промовляє,
Гірко сльозами ридає
і інш.—з думи про азовських братів.

І премудрому лицареві славу учинили—
нагадує місця з думи про Коновченка.

Варіант 7-й близький до варіанту попереднього, 6-го, але має деякі оригінальні відміни; відміни сі, певно, вніс сам кобзар, і вони, у всякім разі, показують на меньшу вартість сього варіанту. Так, цілком не до речі пані-брацькі відносини джури до Хведора Безрідного, що вмирає на бойовищі від ран:

Ей, здоров, здоров, Хведор бездільний та
безрідний!

Чи ти живий пробуваєш,
Яку ти мені славу козацьку-молодецьку од-
криваєш?

Трудно їй смислу дошукатись в отсих словах. Так само і отаман козацький, забачивши джуру Ярему на доброму коні, почав разом з Козаками на його „з грожа гукати“... Подибують ся в сім варіанті й переймання з думи про азовських братів:

То ви козацький обичай добре знайте,
Та Хведора Бездільного та безрідного тіло ко-
зацькеє-молодецькеє
На поталу птиці—звіру не подайте;
Хорошенько тіло його, козацьке-молодецькеє по-
ховайте...

Ярема, йдучи Дніпром-Славутою, чує спершу галас Ушкалів, а потім вже його стрічають Козаки.

Подибують ся незначні хиби, напр.:

Хведора бездільного та безрідного тіло ко-
зацьке-молодецьке знаходили,

Ну, живого його, Козака, не застали...

Варіант 8-й. Ярема знаходить свого знемаганого на
рани пана тільки тому, що над ним стоїть кінь:

...у головах над ним (Хведором) смерть доглядає.

Те ж пані-братство джури до Хведора:

Чи ти спиш, чи дримаєш,

Чи на рані смертельні знемагаєш?

Далі варіант не має нічого особливого, коли його рів-
няти до варіанту 6-го, до якого він більше всього й нибли-
жуєть ся. Він тільки більше ростягнений.

Варіант 9-й прилучаєть ся до варіанту 6-го сеї думи,
себ-то до першої групи, ближчої до первооснови. Поди-
бують ся відомі „загальні місця“ з думи про втечу азов-
ських братів і з думи про утиски України.

Д. Лісовський¹⁾ вважає думу про Хведора Безрідного
за цілком закінчений уривок великої думи, що колись була.
Він зазначає про її зязки з невірними думами,—мотив
про самотність в оригінальній обробленні. На місце най-
меншого брата поставлено лицаря.

Не маючи нічого проти вказівки д. Лісовського на
язок сеї думи з думами невірними, ми можемо сказати,
що дума про Хведора Безрідного могла також і передати
звичайну подію відомої доби козачого життя. Дума, на нашу
думку, могла повстати з пісні про передачу Козаком, що
вмирав, свого оня і зброї слугі-джури. Згадаємо те ж саме
і в думі про смерть Богдана Хмельницького, де він хоче
передати кому небудь свою владу. Потім епізод сеї пов-
став в думі двоюко,—в одному ряді варіантів її він розви-
нув ся, не затемнивши основного мотиву; в другім—основ-
ний мотив затемнено вставками з пісень про смерть Козака
в степу. До першого ряду ми відносимо варіанти 6, 7, 8 і 9,
а до другого—решту: 1, 2, 3, 4 і 5. Перша група ближча
до основної редакції.

1) Лісовській, Опыт изучения малорусскихъ думъ.

X.

Смерть трох братів коло річки Самарки.

1. М-ч, 1849, ст. 17—19; А. Д. I, 257—259, Полт. губ.
2. „Кіевск. Стар.“ 1904, II, ст. 282—285, Полт. губ., 1876 р.
3. Рукоп. Котляр. 1805 р., Полт. губ., Житецьк. 205—206.

Зміст варіанту 1-го такий. В трох байраках, що не згоріли на полях Самарських, лежать поранені—порублені три брати. Старший брат слізною благає середульшого достати з

річки Самарки,

Або з криниці Салтанки

холодної води, окропити і остудити його рани. Середульший брат одмовляєть ся вчинити його волю, бо й він шаблею порубаний, кулею постріляний, як і старший брат, і радить вкупі попросити найменшого брата заграти у „військову суремку“,—Козаки, що їхатимуть, почують звук труби, прийдуть до їх і доглядатимуть їх в останні хвилини, а по смерті й поховають їх. Менший брат проказує відому мораль про силу молитви батька-матері.

Варіант 2-й не схожий на вар. 1-й тільки в тому, що середній брат, коли не може вчинити волі старшого, просить про се брата найменшого. Той радить краще заграти в трубу. Дума кінчить ся типовим вихваланням. Відміни, таким чином, невеликі.

Варіант 3-й одріжнюєть ся од попередніх варіантів тим, що найменший брат одмовляєть ся грати в „суремку“, бо боїть ся, що гру почують Татари і забють їх всіх або заберуть у полон.

Думу про Самарських братів ми вважаємо продовженням думи про братів азовських. Велике число варіантів думи про азовських братів показує, що народови дума ся дуже припала до вподоби. Дума про Самарських братів, справді, дуже близька до азовської думи в багатьох місцях. По-перше, з думи про азовських братів взято згадування про річку Самарку, криницю Салтанку. Звідти ж взято й місце:

Що там (були) три брати рідненьких,
 Як голубоньки сивеньких...
 То найменший брат тее зачуває,
 До старших братів словами промовляє...

Мораль в обох варіантах (1 і 2) взято з думи про Олексію Поповича.

Перший і третій варіанти сеї думи ми вважаємо за близькі до первісної основи. За раніший ми вважаємо варіант 1-й, — простіший од варіантів 2-го і 3-го.

XI.

Хмельницький і Барабаш.

1. Метл. 1854, 385—391; А. Д., II, 2—8, Черніг. губ., Сосницьк. п.
2. Цертел. 37—41, 1819; М-ч, 1834, I, 37—41; 1849 р. ст. 69; А. Д., II, 8—10.
3. Запис. П. С. Івашенко, Ніжин., 1874, А. Д., II, 10—15.

Зміст 1-го варіанту.

1. Барабаш балює у Хмельницького.
2. Хмельницький краде у сонного Барабаша пёрсня.
3. Посилають джуру до жінки Барабашової.
4. Недогадливість жінки Барабашової; слуга робить, як наказав йому Хмельницький.
5. Барабаш прокидаєть ся.
6. Відїзд Барабашів.
7. Бій Хмельницького з Поляками.
8. Хмельницький вбиває Барабаша.

Варіант 2-й кінчить ся відїздом Барабаша з двору Хмельницького.

Зміст варіанту 3-го схожий зі змістом вар. 1-го. Всі три варіанти близько передають відомий історичний факт.

Варіант 2-й простіший, оповідає про подію коротко й просто, тому ми можемо вважати його за найближчий до первісного. Потім ідуть варіанти 2-й і 3-й.

XII.

Утиски України Жидами-рандарами і повстання.

1. „Зап. о Ю. Р.“, I, ст. 56—63; А. Д., II, 21—25, Сосницьк. п. Черніг. губ.
2. Зап. Хв. Штангей, Жаботин., Київськ. губ., А. Д., II, 25—29.
3. Зап. Чубинського та Новицького, Харьк. губ., А. Д., II, 29—30.

Зміст варіанту першого:

1. Жидівські оренди на Україні.
2. Повстання Козаків.
3. Втеча Жидів у Полонне.
4. Приступ Хмельницького до Полонного.
5. Взяття Полонного і втеча звідти Жидів.

В варіантах 2-м та 3-м до змісту варіанта 1-го добавлено порівняння бою Хмельницького з Жидами—з тетом. На прикінці добавлено типове вихваляння.

По всіх трох варіантат знати вплив інтермедій, власно там, де змальовують ся відносини Козаків до Жидів та Поляків (надто насмішливо).

Подія, що про неї оповідаєть ся в думі, вільно допускає, на нашу думку, вставленне в думу тих місць з сучасних українських інтермедій, де було негатиwне відношенне до ворогів України. Крім сих літературних вставок ми ще бачимо в варіанті 1-м вставку такого змісту:

На славній Україні всі козацькі ріки заорандовали (Жиди):

Перва на Самарі,
Друга на Саксані,
Третя на Гнилій,
Четверта на Пробойній,
Пята на річці Кудесці.

Назви отсих рік (крім р. Самари) і взагалі такого місця ми не знаходимо ні в одній думі. Можна думати, що вставку сю зробив П. А. Кулїш, який записав сей варіант. Трудно гадати, щоб інші кобзарі, що знали сю думу, так хутко забули спомянути шість рядків.

Подибують ся місця, де знати вплив духовних віршів:
Тогдї то у святий божественний день у чет-
верток...

Тогдї ж то як у святий день божественний
у вовторник...

В 2-м і 3-м вар. подибуєть ся місце з думи про Олек-
сія Поповича:

Як то був пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий,
Писарь військовий...

Рядки:

Годї вам по броварнях пива варити,
По винницях та й по проваллях валять ся,—
нагадують відповідні рядки з думи про Коновченка. Всі
варіанти сеї думи, на наш погляд, однаково вірно пере-
дають подію, і незначні відміни вар. 2-го та 3-го від 1-го
не дають ще приводу вважати варіант перший за найближ-
чий до первісної редакції думи про утиски України Жи-
дами і про повстанне Козаків.

XIII.

Корсунська баталія.

1. „Зап. о Ю. Р.“, I, ст. 223, Полт. губ. 1856 р.; А. Д., II, 32—36.
2. М-ч, 1849, I, 67—71; „Старосв. банд“, Полт. губ., ст. 181; А. Д., II, 36—38.

Початок першого варіанту взято [з варіанту 2-го (9 рядків)]. Зміст його такий. Хмельницький кличе Козаків на бій з Поляками. У города Корсуня Козаки побивають Поляків. Поляки втікають. Козаки беруть в полон Потоцького, насміхають ся з його і з Поляків. Далі розказуєть ся, що Поляки складають вину на Жидів, малюєть ся втеча Поляків та Жидів, так само, як і в думі про утиски України. На кінці думи описуєть ся, як плакали вдови-польки в м. Полонному по своїх побитих чоловіках.

Варіант 2-й—се поповнений варіант 1-й; про баталію сливе не згадуєть ся. Вся дума—тільки глузуванне Козаків над Поляками та Жидами.

Варіант перший ми вважаємо за первісний, де до опису баталії добавлено місця з думи про утиски України.

XIV.

Веремій Волошин.

(Уривок з думи).

1. Метлинський, 413, 1854 р., Полт. губ.; А. Д., II, 51.

Уривок на 8 рядків, дуже неясний. Річ іде, наскільки можна догадатись, про якогось Волошина Веремія, співтрудовника Богдана Хмельницького; перше служив він у Поляків. Зязку сього уривку з якою небудь з відомих нам дум— немає.

XV.

Іван Богун.

1. Метлинський, 1854, ст. 407, Черніг. губ.; А. Д., II, 98.

Уривок на 12 рядків з думи про Івана Богуна, наступника Нечая.

Рядки:

Од своїх рук листи писав,

До гетьмана Хмельницького посилав,—

взято з думи про Хмельницького й Барабаша.

XVI.

Похід у Молдавію.

1. А. Д., II, 99—103; Метл. 1854 р. ст. 391—395, Черніг. губ., Сосницьк. п.

2. А. Д., II, 103—104; Макс. 1834, 40—42, Полт. губ.

3. А. Д., II, 104—106, 1872 р., Черніг. губ.

Зміст варіанту 1-го. Виправа Хмельницького у Молдавію з Чигирина. Опис сеї виправи. Василь Молдавський, господар Волоський, не хоче здаватись і намагаєть ся, щоб покорив ся йому сам Хмельницький. Хмельницький нападає на город Сороку і спалює його. Народ втікає до города Яси до Василя Молдавського і розказує йому про біду. Василь одїжджає до города Хотина і звідти кличе Івана Потоцького, короля польського, піти з ним проти Хмельницького. Потоцький одмовляєть ся, згадуючи, як дав ся йому у знаки Хмельницький на Жовтих водах. Дума кінчить ся загальним вихвалянням Хмельницького і типовою молитвою.

Опис виправи війська Хмельницького взято з думи про Коновченка:

Котрий Козак не міє в себе шаблі булатної,
Пищалі семипядної,
Той Козак кій на плечі забірає,
За гетьманом Хмельницьким у в охотне військо
поспішає...

Варіант прилучаєть ся до думи про утиски України Поляками і Жидами,—багато рядків, де тільки глузуванне над Поляками та Жидами (Василь Молдавський боїть ся, що зруйнують Волоську землю, Іван Потоцький з жахом згадує про війну на Жовтих Водах).

До варіанту 1-го прилучаєть ся в а р. 3-й. Варіант 2-й,—скороченне і забутте варіанту 1-го.

За основний варіант ми ладні вважати варіант 1-й,—він коротко й вірно передає історичну подію. Глузуванне з Поляків та Жидів прибавлено потім.

XVII.

Утиски України по Білоцерківськїм примирї і нове повстанне.

1. А. Д., II, 110—113, Черніг. губ., 1856 р.
2. „Зап. о Ю. Р.“, 51—56, Черніг. губ., 1856 р.
3. М-ч, 1834, ст. 74—77, Херс. губ.

Зміст варіанту 1-го. Опис утисків України Поляками після того, як замирили у Білій Церкві. Козаки просять Хмельницького змилюватись над ними, скаржать ся на його за те, що він так на зле Україні замирив з Поляками. Хмельницький просить Козаків почекати до світлого свята, обіцяючи зібрати військо:

Як дасть Бог, що прийде весна красна,
Буде наша вся голота рясна.

Хмельницький додержує свого слова. Поляки втікають від Козаків, що повстали. Далі йде комічний опис втечі Поляків. Козаки наганяють Поляків, що втікали, глузують з їх. Поляки покійно благають змилюватись над ними:

Ей Козаки,
Ріднії брати!
Коли б ви добре дбали,
Да нас за річку Вислу хоть в одних сорочках пускали!...

Козаки не милують їх, жорстоко мучать ворогів. Кінчить ся дума славою Хмельницькому,—

Тоді ж то Хмельницький умер,
А слава його не вмирає...

Варіант 2-й має незначні відміни вар. першого.

Варіант 3-й в деяких місцях має забутте і скороченне (правда, невелике) перших варіантів. Крім того, одне місце показує, що кобзар змішав всю думу з думою про утиски України:

І до пана Хмельницького у Полонне посилали.
Подибують ся загальні місця:

То Хмельницький листи читає,
До Козаків словами промовляє...

Місце, де Хмельницький просить Козаків воювати з Поляками, написано так, як в відповідному прикладі в думі про утиски України Жидами. Найближчим до первісного варіанту ми вважаємо вар. 1-й та 3-й. Історична подія розказуєть ся вірно. „Загальні місця“ могли входити до сеї думи зараз же, як вона повстала, бо вони яскраво малювали настрої Козаків до Поляків та Жидів. Варіант 3-й, як можна гадати по зазначеним його прикметам, вже одійшов од первісної редакції.

XVIII.

Смерть Богданова і обраннє Юрка Хмельниченка на гетьмана.

1. А. Д., II, 118—122; Метл., 1854, Черніг. г., Сосн. п.
2. А. Д., II, 122—124; М-ч, 1834, 43—47; 1849, 77—80, Полт. губ.

Зміст варіянту 1-го. Хмельницький скликає Козаків „к собі на поралу“. Як вони зійшли ся, Богдан Хмельницький наказує їм обрати нового гетьмана, бо він—через старість та хворість—не здоліє гетьманувати над ними. Козаки не одважують ся назвати свого кандидата, і просять Богдана, щоб він настановив їм, кого знає. Козаки не хочуть тих, кого називає Богдан,—вони хочуть сина його Євраха. Хмельницький одмовляє, що син його ще молодий:

Ще-ж, каже, мойому Євраху Хмельниченку
Тільки всього дванадцять літ од роду;
Ще він возрастом малий, розумом не дійшлий.

Козаки одказують, що вони „будуть його добрими ділами наущати“. І вони настановляють Євраха на гетьмана. Старий Хмельницький наказує синові, що рушає із дому, не баритись, аби застати ще батька живого. Але син забаривсь. Коли він вернув ся і застав батька мертвого, він ховає його. Далі описуєть ся похорон Хмельницького,—опис взято з думи про Хведора Безрідного. Кінчить ся дума зазначенням, що Козаки недовго слухали Юрка Хмельниченка,—тільки поки жив Богдан,—

А як не стали старої голови Хмельницького
зачувати,

Не стали і Єврася Хмельниченка за геть-
мана почитати.

Вони не вважали його достойним бути за гетьмана:

Ей, Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий!
Не подобало б тобі над нами Козаками геть-
манувати,

А подобало б тобі наші козацькі курені
підмітати...

Варіант 2-й—скороченне і забутте вар. 1-го. Подібують ся „загальні місця“:

То гетьман добре їх приймає,
Словами промовляє...

То Козаки тее зачували, смутно себе мали...—
з думи про азовських братів і про Олексія Поповича.

Про смерть Богданову оповідаєть ся докладнійше,— се взято з місця про смерть найменшого азовського брата:

...ще й гірше Хмельницький знемагав,
Опрошене зо всіми приймав,
Милосердному Богу душу оддав.

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйний вітри в темнім лузі бушували...

Дума кінчить ся тим, що Юрася Хмельниченка настановляють на гетьмана.

Обидва варіанти вірно передають історичну подію; варіант 1-ий оповідає про подію ранійшого часу: обранне, поки що номінальне, на гетьмана Юрка Хмельниченка. Варіант 2-ий— обранне Юрка на гетьмана—вже фактичне, послі того, як скинули тимчасового гетьмана Івана Виговського, коли він оддав ся Полякам р. 1569-го. На наш погляд, за давнійший варіант можна вважати той, що оповідає тільки про Богданову смерть. До сього вже потім було додано епізод про передачу гетьманства Юркови, що було за декільки місяців до Богданової смерті. Так повстав варіант 1-ий. Потім, по зрадї Виговського, від першого варіанту було однято зазначений додаток і добавлено епізод вже нового змісту—обранне Юрка на гетьмана на місце Виговського. Таким чином вар. 1-й давнійший од варіанту 2-го, але основа їх однакова—опис смерті Богдана Хмельницького.

Чого—в першім варіанті—Богдан посилає гуляти на Ташлик-ріку, невідомо. Ташлик-ріка тече недалеко Чигирина, де помер Богдан. У всякому разі ясно, що вставка отся була неможливою в первооснові нашої думи, яка оповідала, скоріш над усе, про Богданову смерть.

XIX.

Дума про гайдамаку Вітрогона.

(Уривок на 7 рядків).

1. Zbiór Wiad. do antr. krajowej, 1879, III, ст. 68, Київськ. губ.

Уривок маловідомий і невеличкий, тому подаємо його цілком.

Pan Borowski Witryhona pryprochaje,
 A win ludej newyznawaje,
 A Pan johu na wolu puskaje,
 „Skaży, skaży, Ihnate, chto szcze buw s toboju,
 To ja tebe puszczu na wolu“.
 Ihnat słowom utwerzdaje,
 A ludej newyznawaje...

Хто такий був Вітрогон—невідомо. Думають, що се один з сучасників Виговського.—Уривок не має нічого спільного з відомими думами.

XX.

Дума про Ганджу Андибера.

1. „Зап. о Ю. Р.“, I, 200, Полт. губ.
2. Метл. 1854, 377—385; Черніг. г. Сосницьк. пов.
3. Метл., 382—385.

Зміст варіанту 2-го. Полем Килиїмським гуляє бідний нетяга. Описуєть ся одїж сього нетяги. Нетяга прибуває до Килиї, прислухаєть ся, чи не думає хто йти до шинку гуляти. Йдуть до шинку дуки,—перелічують ся й ймення їх. На бідного нетягу ніхто не звертає ніякої уваги, ніхто не частує його. Один тільки з дуків, Гаврило Довгополенко Переяславський, дає шинкарці, Насті Горовій, „людську денежку“, щоб вона дала нетязі пива. Замість пива Настя нетязі—

меду да оковитої горілки вточила.

Нетяга, випивши, захмілїв, і почав кидати чарками в дуків і потім достав з під поли золотого і купив у

шинкарки „цебер меду“; потім витяг багато червінців. Угледівши таке, дуки зачали підлещуватись до його, частувати його; і шинкарка стала ласкава до його. Нетяга підходить до вікна шинку і звертаєть ся до річки з проханням принести Козаків. Козаки прибувають, зодягають нетягу. Тоді нетяга видає, хто він такий:

Ей, не есть же се, братця,
Козак бідний нетяга,
А есть се Хвесько Ганджа Андибер,
Гетьман Запорозський.

Дуки стали ще більше частувати його. Він ле їх частуване ще й на свою одіж,—нехай, мовляв, і її почастують... Далі каже, що коли він був бідний, ніхто не звертав на його уваги, а зараз не те. Він кличе Козаків і наказує бити дуків. Козаки бють дуків й докоряють, що вони прибрали до своїх рук все козацьке добро. Слава Ганджі Андиберови. Кінець.

Зміст вар. 3-го, його відміни від змісту вар. 2. Ймення дуків не ті. Не споминаєть ся, який власне дука наказує Насті почакувати нетягу. По пиво Настя не сама йде, а посилає служницю. Мову нетяги та дуків скрізь скорочено, а деякі місця переставлено. Ганджа не сам каже, хто він,—дуки самі догадуюсь ся, що нетяга—се, певне, запорозський гетьман.

Варіант 1-ий—се тільки зміцненне варіанту 2-го. Підкреслюють ся відносини дуків до нетяги і навпаки. В вар. сей П. Куліш вставив придаток з сеї само думи по варіанту іншого кобзаря. В додатках до 1-го тому „Записок о Южной Руси“ додано місця, що не ввійшли в додаток до варіанту 2-го. Аналізуючи варіант 1-й, ми пильнували розглядати його цілком і виділили з вар. 2-го вставки його частин і добавили решту його частин, що подані в додатку.

Дума по всіх варіантах надто реальна. За первооснову її ми вважаємо ряд численних пісень про Голоту (Чубинський, т. V; Метлинський і інш. збірн), де оповідаєть ся про той саме мотив. Дума ся—дальший розвиток отсих пісень, але вже з цікавою вставкою: переодягання Голоти (Ганджи Андибера), що, певне, стоїть в звязку з мотивом

переодягання в в.-російських билінах, переодягання казкових лицарів—з метою навчати.

Який з варіантів сеї думи ближчий до первооснови,— сказати трудно. Дума зачіпає настільки болюче питання в житті козаччини, що хто б її не співав, вона завше буде живою.

XXI.

Івась Коновченко чи Вдовиченко.

1. Рукоп. 1805 р. Котляр., Житеський, „Мысли“ 212—220, Полтавщина, 1805.
2. Цертельов, 1819, 30—36; М-ч 1834, 51—57, Полт. г.
3. Лукашевич, 1834, 36—47, Полт. губ.
4. Метл. 1854, 413—424; „К. Телегр.“ 1873 № 59.
5. Головацький, 1860, ч. I, 9—12, з зб. Жероти Паулі, 1839, I, 155; „Р. Дн.“ 1837, 11.
6. „Кіев. Стар.“ 1882, VIII, Полт. губ.
7. 8. „К. С“. 1889, IX, Полтавськ. губ.
9. „К. С“. 1893, I, Полтавська губ.
10. 11. „К. С. 1904, II, Полтавськ. губ., р. 1876.

Всі варіанти сеї думи, як перелічені друковані, так і шість рукописних варіантів, мають сливе однаковий зміст. Відміни отсих варіантів,—се більша чи менша повнота, або більша чи менша артистичність, змалювання окремих місць, згадування власних ймень або їх немає, і т. інше.

Зміст думи такий. Вдовин син, Івась Коновченко чи Коновченко, одіжджає з дому на війну, не дивлючись на благання матері не їхати. Потай од матери він бере зброю і доганяє запорізьке військо. Коли полковник (Филоненко) пропонує Козакам виступити проти Татар на поединок, Коновченко виходить першим, побиває багато Татар і багато забірає в полон. На radoщах він пе-гуляє, потім, напившись, знову виступає проти Татар, не дивлючись на Козаків, що остерегали його. І Татари убивають Коновченка. Козаки ховають його. В сей час (по інш. варіантах) вдові, матери Коновченкової, снить ся сон, ніби син її оженив ся. Сусідки чують щось недобре, проте не кажуть сього вдові, і пояснюють

сон так, як він снів ся. А тим часом козацьке військо вертаєть ся з походу. Филоненко приводить вдові коня її сина і розкажує про його смерть. Мати проклинає Филоненка, докоряючи його, що син її загинув через його. Филоненко оправджуєть ся, що Івась сам загинув: його згубила горілка. Дума кінчить ся тризною по Івасеви.

В думі про Івася Коновченка ми бачимо відбитте пісенних мотивів,—про вдову та її сина, про відїзд на війну (Чубинський V, 882; М-ч 1834, 53; Головацький, ч. I). Подибують ся загальні місця:

То тее словами промовляє.
Словами промовляє,
Дрібними сльозами проливає,—

з думи про азовських братів.

П. Житецький („Мысли о малорусскихъ думахъ“) вважає за основні варіанти ті, що не мають відомого вдовиного сну. Ми такої думки, що краще розрізняти варіанти сеї думи по іншій основі: в одних варіантах мати проклинає непокірного сина, в других—благословляє. Ми вважаємо за давнійші останні варіанти, бо прокльони можемо віднести вже до моралізації думи. З другого боку за давність варіантів останньої групи свідчить і запис „Гисторіи объ Иванѣ Даниловичѣ“ (Веселовський, „Южно-русскія былины“), де батько благословляє сина на бій. Може бути, що дума ся—се продовженне билінного мотиву, його повторенне, а прокльони материні вставлено потім.

XXII.

Дума про вдову і трох синів.

1. „З. о Ю. Р.“. т I, 19, Полт. губ., 1856.
2. З. Ю. З. О. Г. О. дод. 11, Полт. губ.
3. „К. С.“ 1882, XII, Полт. губ.
4. „К. С.“ 1884, VI, Полт. губ.
5. Метл. 1854, Полт. губ.
6. М-ч, 1834, Полт. губ.
7. Грінченко, Етногр. мат., 1899, Черніг, губ., ст. 692—693.

8. „К. С.“ 1902, V, ст. 324—330, Полт. губ.

9. „К. С.“ 1904, II, ст. 304—305, Полт. губ.

Зміст всіх варіантів сеї думи сливе однаковий. Варіанти сі—більш-менш старанне обробленне пісенного мотиву про кару непокірних синів (Чубинський, т. V). Подібують ся відомі „загальні місця“:

То стара жена бідна удова тее зачуває,
До своїх синів словами промовляє,—
з думи про азовських братів.

Плаче, ридає, дрібними сльозами проливає,
Ей, братики мої рідненькі,
Голубонькі сивенькі!... І інш.

Мораль—в кінці думи—взято з думи про Олексія Поповича. Деколи дума кінчить ся типовою молитвою.

За початкову редакцію думи ми вважаємо пісню однакового змісту, з якої і повстала отся дума,—не ділючись на варіанти ріжного змісту.

XXIII.

Дума про сестру та брата.

1. „З. о. Ю. Р.“ I, 24, Полт. губ.

2. „К. С.“ 1882, VIII, ст. 268—273, Полт. губ.

3. „К. С.“ 1882, XII, 496—497, Полт. губ.

4. Метл. 1854, 434—436, Полт. губ.

5. Лукашевич, 1836, ст. 59—61, Полт. губ.

6. М-ч, 1834, 1849, Полт. губ.

7. „К. С.“ 1904, II, ст. 302—304, Полт. губ., 1876.

8. Рукоп. Котляр., 1805, Житецьк. ст. 188—190
Полт. губ.

Всі варіанти по змісту однакові. Думу майстерно складено з пісенних мотивів—туга сестрина по братови, проханне прилетіти сизим голубом. За початкову редакцію сеї думи ми вважаємо пісню відповідного змісту. Всі варіанти сливе однакові по артистичній вартості. Подібують ся „загальні місця“ з думи про азовських братів:

Брат тее зачуває,
Словами промовляє.

В деякі варіанти вставлено місце з думи про від'їзд Козака з рідного місця, а тому початкові варіанти не повинні мати сеї вставки, такі, напр., варіанти №№ 6 і 7.

XXIV

Отчим.

1. З. Ю. З. Г. О., I дод., 14 ст., 1873, Полт. губ.
2. „К. С.“, 1882, XII, ст. 490, Полт. губ.
3. Чубинський, V, 849, Черніг. губ.
4. М-ч, 1834, Полт. губ.

Зміст першого варіанту. Батько й мати випроводжають сина на чужу сторону. Сестра помагає братови лагодитись в дорогу. Молодша сестра плаче й питає брата, коли його сподіватись додому, а брат відповідає відомою алегорією. Сестра не догадується, що більше їй не бачити брата. Тоді брат пояснює алегорію. Дума кінчить ся словами, що важко вмирати на чужині, і молитвою.

В варіанті 2-ому мати тому випроводжає сина з дому, що його завше лає вітчим. А далі оповідання, як і в варіанті 1-му. Пропущено місце, де розказується про скаргу сестрину, як тяжко вмирати на чужині

Варіант 3 та 4-й наближують ся до варіанту 1-го. По всіх варіантах подибують ся відомі „загальні місця“ з думи про азовських братів:

Ой, мій братику милий,
Як голубоньку сивий...
То сестра тее зачуває,
Гірко плаче та ридає,
Дрібними слізами проливає...

По всіх варіантах бачимо перейманне з думи—прощання брата з сестрами: сестри проводять брата. Молодша сестра плаче. Початковою основою, скоріш над усе, була пісня, як проваджала сина одна мати. А коли з другої думи було додано відоме місце, всі варіанти однаково одійшли від своєї первооснови.

XXV.

Дума про козацьке життя.

1. „З. о. Ю. Р.“ I, 215, Полтавська губ.
2. Чубинський, V, 934, Харьк. губ.

Зміст варіанту першого такий. Жінка проклинає чоловіка, що виряджаєть ся в похід, але чоловік на прокльони не звертає уваги. В поході Козака не спіткали нещастя, які йому бажала, проклинаючи, жінка, і Козак висміює (перед товаришами жінчині прокльони. А жінка тим часом гуляє по шинках. Коли Козак вертаєть ся додому, вона виходить йому на зустріч не через двері, а через вікно, і за се Козак бе її. Жінка втікає в хату, варить нового, доброго борщу замість кислого і приймає Козака. На другій день сусідки, угледівши синяки на виду Козакової жінки, сміють ся з неї. Вона виправджуєть ся, як може. А тим часом Козак сидить собі в шинку, і смієть ся з його (шинка), проказуючи про долю нетяг, що часто одвідують його, і про долю його п'яної жінки.

Варіант другий по змісту схожий на вар. перший.

В деяких частинах своїх отся дума нагадує думу про Голоту. На думку Куліша („Зап. о Ю. Р.“ I, 200 і далі) її складено в важкий час життя України, коли вже руйнувалось родинне життя через економічні втрати з одного боку і політичні нещастя другого. Козак вже не може бути тільки сімянином,—він повинен вирушати в похід, зоставляти рідну оселю.

XXVI.

Дума про смерть Козака-бандуристи.

1. Метлинський; Куліш, „З. о. Ю. Р.“, т. I, 185, Полт. губ., 1853.

Дума зберегла ся тільки въ одному варіанті, та й то незакінченому. Зміст її такий. В степу на могилі грає на кобзі старий Козак. Коло його стоїть поранений кінь козацький і лежить зброя. Козак жалібно грає на кобзі, звер-

таєть ся до Козаків з питаннем, де тепер вони, і хоче поспішити за ними. Боїть ся, щоб його кобза не досталась ворогам, коли він вмере. Дума кінчить ся звертаннем Козака до бандури. Козак питає її, що зробити з нею: чи розбити її, чи покласти на могилі, щоб вітер, пролітаючи по степу, ворухив струни її, а згук їх примусив би Козаків, що проїжджають, підхити до могили.

Уривок сеї думи дуже нагадує думу про Хведора Безридного та думу про Самарських братів. Однакова обстановка—бойовище, однаковий намір звернути увагу Козаків, що проїжджатимуть—грою.

Проте ми мало ймемо віри в справжність сеї думи, уже навіть і тому, що вона дійшла до нас всього тільки в одному варіанті та й то нескінченому. Неприродним буде й те, далі, щоб старий Козак, що сумно грає на бандурі, що думає про смерть, про те, що вовки-сіроманиї швидко рознесуть його тіло,—курить люльку...

Думою про смерть Козака-бандуристи ми закінчуємо огляд дум побутових. На кінці попильнуємо редагувати декільки дум особливого характеру, чому й беремо їх окремо. Такі думи про сокола, отамана Матяша і про Миховія.

XXVII.

Дума про Сокола.

1. „Зап. Ю. З. О. И. Г. О.“, т. I, 16—18. Полт. губ.
2. „К. С.“ 1882, XII, ст. 493—495, Полт. губ.
3. „К. С.“ 1904, II, ст. 298—300, Полт. губ. 1876.

Зміст варіанту першого. Соколи мостять „на преудобному дереві на орісі“ „гніздо шерлатное“, несуть „яйце жемчужное“, з якого вийшло „бездольное, безродное соколя“. Се соколя крадуть „стрельці-булахівці“ і несуть в Царгород, „до Івана Богословця“. Іван Богословець ходить в Царгороді по місті, носить в руці соколя. Далі йде рада кобзарєва соколови летіти в Царгород і сісти на валу,—може Іван Богословець почує його стогін і оддасть йому соколя. Сокол слухає ради, летить в Царгород,—Іван Богословець справді

наказує винести соколя на вал, проте зовсім не пускає. А сокол бере соколя на крила і піднімає вгору. Кінець—на манір думи про сестру та брата.

Дума не має складности. Подибуєть ся, крім того, багато „загальних місць“ з ріжних дум. Так, з думи про азовських братів взято:

Ні сильні дощі ..
 Ні буйні вітри...
 Велике милосердіє має...
 То як буде воно уткати,
 Так як велю його взнов забірати...

З думи про Олексія Поповича:

Смутно ся мало...
 Жалобно квилів-проквиляв...

З думи про Хведора Безрідного:

„Бездольное-безродное“ соколя.

Кінець взято з думи про сестру та брата; також нагадує він і кінець невільничих дум.

Зміст варіанту другого мало відріжняєть ся від змісту вар. 1-го. Але в сих варіантах посилаєть ся в кінці прокльон Царгороду, дуже близький до прокльону турецької землі в невільничих думках:

Ой же ти Царіград-город, дорогими вещами
 украшений.
 І в тобі сребра і злата много пробуває,
 Ну чоловікови одрадошти ніякому не має...

Крім того, в обох варіантах подибуєть ся таке місце з думи про трох братів азовських:

Чи не буде на його тихій вітер повівати,
 Чи не буде воно на своє здорове змагати...

Ми вважаємо отсю думу штучною через незвичайність деяких місць її: соколи несуть яйця, „стрельці булахівці“ крадуть соколя. Незвичайні епітети: „гніздо шерлатное“, „яйце жемчужное“.

Надто мало віри ймемо вар. 3-ому, тому і не аналізуємо його.

XXVIII

Дума про Миховія.

К. С., 1904, II, ст. 300, Полтавська губ., 1876.

Дума ся—пародія на справжні думи. Тут взято місця:
з думи про Голоту:

Штани соломяні, постолы боброві,

Щиро личані вязові.

А волики з жіночого валу в одностальне сукані...

З думи про Коновченка:

То він то, чим дужче, назад до ліс Лебедина поспішає...

То він то козацький звичай добре знає...

Як пародію, думу повинно вважати твором не раніше
XVIII-го віку.

XXIX.

Іван Богословець, гетьман Запорозьський.

1. Рукоп. Котляр. 1805 р., Полт. губ., Житецький
220—224.

2. А. Д. I, 241—242, Полтавська губ.

Антонович та Драгоманов варіант 2-ий вважають за пісню. На думку Костомарова, дума ся складена на зразок думи про Марусю Богуславку. В основі думи лежить історична подія. На думку Житецького дума належить до невірничих дум; за давніший він вважає варіант 1-й, де розказуєть ся, що Іван Богословець вернув ся в неволю,—а се факт історичний.

Дума в багатьох частях схожа з думою про Марусю Богуславку. Багато взято „загальних місць“ з думи про азовських братів, про утиски України. Кінець думи однаковий з кінцем думи про отамана Матяша.

Дума надто додержана по своєму складу, тому можна віднести її до давніх дум.

XXX—XXXI—XXXII.

**Отаман Матяш старий, Вдова Сірка Івана,
Розмова Дніпра з Дунаєм.**

Кожна з отсих дум зберегла ся в одному варіанті, тому сказати про їх що небудь певного—не можливо.

Перша дума—Отаман Матяш старий—додержана дуже добре, довнього складу. Подибують ся відомі „загальні місця“. Кінець нагадує думу про Олексія Поповича:

Що ти в чистом полі пробував,

Із нас, православцев-небивальцов ні одного Козака не втеряв.

Своїм змістом дума виділяється серед інших дум. Сам отаман Матяш старий нагадує старого Іллю Муромця з його обережністю та запобігливістю. Може бути, що наша дума—се відгомін билінних мотивів про Іллю.

В другій думі—про вдову Сірка Івана—подибують ся брати семилітки. Може бути, що основою думи стала пісня про їх. Подибується місце з думи про Хведора Безрідного: похорон одної з осіб, що споминають ся в думі, Козака Пилипа Мереф'янського:

Суходол шаблями копали,

Шапками, приполами землю носили,

Козацькое тіло схоронили...

Дивним тільки те, що Козака ховають не товариші, а Турки. Се неприродне. Може бути, що дума ся не народня. Здається, на нашу думку, се місце нагадує думу про азовських братів:

Первая печаль, что е 7 год пробувала,

Сірка Івана в очі не видала,

Друга печаль, что Сірченка Петра на свѣтѣ живого немає,

Третяя, что Сірченко Роман умирає...

Про третю думу—Розмова Дніпра з Дунаєм—трудно сказати що-небудь певного,—дума дійшла до нас тільки в одному варіанті; історичних осіб в ній не знаходимо. Цікаве у всякому разі наданне Дніпрови назви „Славута“:

Днѣпр-батьку, Славуту,

що нагадує однаковий епітет Дніпра в „Слові о полку Игоря“.

Нарешті скажемо, що можливо гадати, що дума ся не справжня. Річ у тому, що крім такого епітету Дніпра знаходимо ще оригінальний епітет Січі:

До стародавней Сѣчи поспѣшали,
У стародавней Сѣчи очеретою сѣдали...

До XVIII-го століття українська поезія ще згадувала Дніпро-Славуту, але навряд щоб Січ могла на сю пору стати стародавньою бандуристови.

XXXIII.

Вдова в Чечельниці.

Рукоп. Котляр., 1805, Полт. губ., Житецький, 1886 ст. 188.

Дума ся не що інше, як дума про вдову і трох її синів. Дума добре розвинена, відзначаєть ся повнотою. Подибують ся „загальні місця“ з думи про азовських братів,

Словами промовляла,
Дробними сльозами обливала...
Загальні місця часто повторюють ся.

XXXIV.

Козак прощаєть ся з сестрами.

Рукоп. Котляр. 1805 р., Полт. губ., Житецький, 191—193,

Дума ся—розвій пісні, де розказуєть ся, як батько-мати проводили Козака (Чубинський, V, 864, 890, 948; Головацький, III, 97). До пісні додано уривок про проводи брата сестрами, чому дума й прилучаєть ся до думи про сестру та брата. Можливо також і навпаки,—до проводів сестер додано проводи Козака батьком та матіррю; ми маємо також не мало пісень і про прощанне Козака з сестрами. Подибують ся „загальні місця“ з думи про азовських братів:

Словами промовляє...
Брате мій милий,
Як голубоньку сивий...

Декилька останніх слів.

Зібране та запис українських дум, що тяглись сливе століття,—починаючи з р. 1805-го по 90-ті роки XIX-го віку, зберегли нам 34 думі в числі більше 140 варіантів. Серед отсих дум знаходимо 4—5 дум, на нашу думку, псевдо-народніх. Крім того зберегло ся ще декілька уривків дум.

Велике число варіантів українських дум припадає на Полтавську губ., потім на Чернігівську, Харківську, Катеринославську і Київську. В Чернігівській губ. записано думи, що відносять ся, головним чином, до певної події, напр. до Хмельнищини, при тому записи сих дум в означеній губернії дають варіанти найближчі до початкових. Варіанти ці здебільшого не перейняті морально-навчаючим характером; таким характером відзначаєть ся значне число варіантів дум, записаних на Полтавщині. З сього ми можемо сказати, що епічна творчість українського народу була більше консервативною в Чернігівщині, ніж в Полтавщині, де дума, запобігаючи дальшим потребам народу, прилаштовувала до епічних мотивів навчаючий елемент. Звичайно, ми се кажемо тільки наздогад, все се треба б довести доказами, які могли б скласти нову працю по досліді дум.

Час запису дум нічого не дав нам до вияснення процесу першого розвитку дум, бо записи ці показали, що деколи варіанти, записані ранійше, що до змісту і літературної форми, вартнійші за варіанти теї ж думи пізнішого запису.

Київ, 1907 р.—Симферополь, 1908 р.

Гадяцька унія.

Написав Микола Стадник.

I. Приготованє унії.

Перед роком 1648 була Польща принайменше про око могоучою державою і займала більші як коли-небудь простори. З сим роком починають ся війни козацькі, підняті Б. Хмельницьким. Війни сі показали цілу дезорганізацію і анархію цілої Річи Посполитої, а в результаті тих війн було відірване України від Польщі і підданє Москві, в січні 1654 р. Тоді то на Польщу, обезсилєну війнам козацькими і вкорочєну втратою широких земель українських, звалили ся по 1654 р. ще більші нещастя. З усіх боків як би ланцюхом почали окружати і натискати ворожі сусідські держави...

І яко на безпосередню причину сього дальшого упорєня Польщі і тих усіх нещасть можна напевно вказати на Україну, її війни і відірване. Бо Польща почала війну з Москвою за привєрненє собі України, а війна та ослабила її ще більше і через се заохотила Швецію до нападу, а де далі—Швеція потягнула за собою електора бранденбурського і Ракочія.

Правда, що дальших і глибоких причин сього упадку Річи Посполитої треба шукати в здеморалізованім суспільстві шляхетським, в затратєнім його почуттю що до сповнюваннє своїх обовязків перед вітчиною, в браку доброго і сильного устрою і т. д. ¹⁾,—все те виявило ся добре в вій-

¹⁾ Костомарів, Богданъ Хмельницькій, I, ст. 1—15.

нах козацьких і в часах нападу по 1654 р. Але поперед усього і головно треба покласти вагу на події в землях українських.

Але й дальша доля України, відірваної від Польщі і злученої з Москвою, формувала ся в залежности від подій на землях самої Польщі.

Річ Посполита польська не признала трактату переяславського і почала війну з Москвою, яко протекторкою України ¹⁾. Але зараз стала вона на розпутю, як король шведський Кароль Густав напав на неї, а де далі й його союзники. Польща сама не могла противстати сій перевазі; мусіла й собі оглянути ся за помічю. Шукала її всюди: в Австрії, Голяндії, Данії, а навіть старала ся поладнати цілу справу миром з ворожими воюючими державами—Москвою, Швецією, Ракочієм, Турцією і Татарами,—не минала отже тоді рівнож і Козаків.

Козаків старала ся вона тим більше прихилити до себе, бо з ними вернули ся б землі українські, а далі—Козаки представляли не малу силу; розлучене їх з Москвою ослабляло одного ворога, а тим самим скріпляло сили Польщі. Тяжке тодішне положене Польщі наказувало прозорим політикам польським робити все можливе, всякі можливі уступки, аби лише вернути собі Україну.

Дипломатичні заходи за сим, не вважаючи на военні події, почали ся зараз по 1654 р., як ситуація Польщі ставала що раз прикрійшою; але сі заходи набрали певної реальної підстави і інтензивности доперва від початку 1657 р. І сі заходи і переговори доправили вкінці до угоди Гадяцької (6 (16) вересня 1658 р.).

Отже причина цілої сеї угоди зі сторони Польщі лежить в сій критичній ситуації, в яку попала Польща по нападі Шведів на неї, а потім їх союзників. Коли б не сі тяжкі удари, нанесені їй Москвою разом з Козаками, Шведами і їх союзниками, не пактувала б Польща з Козаками, але мечем і огнем старала ся б вернути собі Україну, а доказом сього те, що розпочала вона зараз задля сього війну з Москвою, яко протекторкою України; можливо, що

¹⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, т. X, ст. 1619.

й без сих тяжких клопотів зі Шведами старала ся б Польща прихилити Козаків договорами, як се бувало перед 1654 р.: але се треба напевно сказати, що не дійшло б до такої угоди, яку вкінці уложено в таборі під Гадячем. Будь що будь, угода ся в прирівнаню до давнішого правно-політичного положеня України впроваджувала її тепер в певну федераційну спілку з Річю Посполитою, гарантувала її певну автономію, а до сього Польща ніколи не мала охоти. Інша се річ, чи та угода могла стати ідеалом для широких мас українського народу, так що він пішов би в бій за її зреалізоване... Побачимо, що ні, що угода була пригідна для шляхетського блиску, а навіть для шляхетської-польської культури, а не чисто демократичної української. Тут хочу я лише піднести сей момент правний в угоді, що Україна прилучала ся до Польщі яко третій чинник автономічний, з відокремленими правами, яких шляхта не могла переболіти, сим зненавидженим Козакам—бо лише Козакам а не цілому українському народови, признаючи певну рівноправність.

Обговорюючи отже історію Гадяцької угоди, переговори і договори, треба мати завсіди на очах се загальне прикре політичне положенє Польщі, яке по просту казало їй під сю хвилю так, а не інакше поступати. Се все одначе зазначаємо ми загально, а далі зосередкуємо свою увагу на дипломатичних зносинах України з Польщею; все інше остільки втягати будемо, оскільки се буде впливати на формуловане сих зносин і переговорів.

Угоду України з Польщею довершив вправді І. Виговський і се діло його майже цілого гетманованя; одначе початки сеї угоди сягають ще останніх часів Б. Хмельницького, бо як побачимо, ще за його життя розпочали ся переговори в сій справі.

Сама собою отже мусить зараз насунути ся гадка, для чого Хмельницький заледви по трох роках хотів знову змінити суверена? Що більше! Для чого Хмельницький хотів проміняти суверенність Москви на суверенність Польщі, від якої так очайдушно боронив ся?

Роздивлюючи ся в сій справі, ми бачимо, що Хмельницькому се не першина була бігати в один то другий бік: то з Турком і Татариним він братав ся, то з Польщею ла-

тав договорами, то на Семигород і Молдавію задивляв ся, а вкінці змучений хотів супокійно вживати світа... під крилами опікунки Москви. На се кажуть, що він, Хмельницький, простий Козак, винесений хвилями народнього повстання на вершини власти і ряду широких земель українських, не міг без якої небудь чужої сусідської помочи устояти ся проти Польщі,—і так собою кидав на всі боки... Се трохи правда, але й се правдиво, що Хмельницький не мав ясного ідеалу самостійности демократичної української держави, не мав розуміння для неї, і для того вічно ходив у найми. А в наймах бють, та ще кажуть тихо сидіти.

Тож абсолютне підданство під Москву не дуже то подобало ся на Україні. Москва вже в тім короткім часі встигла своїми зарядженнями знеохотити Козацтво ¹⁾. Хмельницький бачив, що Москва прямувала до сього, аби вольности України ограничувати і вкінці запрягти її до свого воза на всякі вилуги.

Се одно, а друге—в тім власне часі, в другій половині 1656 р. Москва в побоюванні перед Швецією приступила до мирових переговорів з Польщею проти волі Козаків. А прецінь війна вела ся головно за Україну. Козаки боялись того, щоб Москва часом не відступила Польщі України, котрої Поляки домогали ся. Вправді се на разі не стало ся і у Виленській угоді 1656 р. полишено Україну при Москві, але се вже знеохотило Козаків і Хмельницького, і вони воліли б уже самі рішати про свою державну приналежність, як що другий має легковажити собі їх голос і долю.

А тим часом сама Польща з поч. 1657 р. простягнула руку до згоди і укладів по над головою Москви.

Звернула ся до Хмельницького і Козаків з пропозицією мирного поєднання, бо мовляв, на Україні мали досить і Москалів, від котрих не могли нічого доброго на будуче сподівати ся.

Переговори з Польщею в справі згоди мусіли відразу досить багато обіщувати, як можна здогадувати ся з оста-

¹⁾ А. Ю. Р. IV. ст. 17—19: „обиды чиняють, з домовъ насильствомъ вигоняють, і податей из ихъ, якъ изъ мужиковъ требуютъ, до того чуприны рѣжуть, кнутами бють, граблять“. Ся записка походить з серпня 1657 р.

точної угоди. А супроти безнадійних виглядів супроти Москви, вага перехилилася до Польщі, може тим більше, що Хмельницький мав почуте, що правно історичною властительською земель українських була все ще Польща, яка за сим воювала, як могла ¹⁾. Був отже готовий вертати до Польщі під корисними умовами.

Та хоч Хмельницький прийняв пропозицію до угоди, однак велике питане, чи був би сам коли небудь щось подібне пропонував. Проти сього багато промовляє. Не було для нього ще так грізної небезпеки з боку Москви, яка безвихідно попихала б його в обійми Польщі. А прецінь не міг, не маючи певного опертя, покидати Москву ²⁾, а йти до ворожої собі досі Польщі. Але тепер користав з нагоди.

Перша гадка, що до мирового полагодження спорів між Польщею і Україною, вийшла від Австрії ³⁾. Вона вже зараз на початку 1654 р., ще перед війною з Московією, дораджувала Польщі погодити ся з Козаками (теж з Московією) ⁴⁾, але тоді Польща і слухати не хотіла... Доперве, коли в 1655 р. ще й шведська армія впала до краю і стала грізною небезпекою для політичного існування Польщі, звернула ся польська дипломатія до Австрії, дець з початком 1656 р., щоб вона вдала ся в посередництво поміж Польщею і Московією ⁵⁾. І Австрія в своїм власнім інтересі, аби престиж Швеції не підніс ся, дійсно доложила всіх своїх сил, так що вкінці перемирє поміж Польщею і Московією закінчило ся Виленською угодою з листопаду 1656 р. ⁶⁾

¹⁾ Коли се підношу, то не на те, неначе б ми могли признавати комусь якусь рацію до історичного посідання якихось земель, але що Хмельницький, здаєть ся, мав такий погляд (Дуже сумнівно Ред).

²⁾ Коли власне з поч. мар. 1657 р. з'їхали ся до Чигирину ріжні посольства—австрійське, польське, шведське і московське, то гетман льояльно про се повідомляв царя (Архив Ю. З. Р. т. III № 377).

³⁾ Найновіша і найліпша праця по сьому питаню—на основі нових матеріялів, досі ще не виданих, се: Д-р Кордуба. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею, „Записки Н. Т. ім. Шевченка у Львові“, 1908, к. IV; там же подано й літературу про сьою справу.

⁴⁾ Соловьевъ. Ист. Россіи, X.

⁵⁾ Кордуба, Проба австрійськ посередництва, ст. 7–8.

⁶⁾ Walewski, Historya wyzwolenia Polski.

Але Польща, переговорюючи з Москвою, старала ся zarazом порізнити Козаків з Москвою. На те вислано в січні 1656 р. до Хмельницького Ст. Лянцкоронського, воеводу руського, і Хр. Тишкевича, воеводу чернігівського. Та се польське посольство не принесло ніяких реальних здобутків ¹⁾.

Відай дуже близькі часи ще були, як Україна очайдушно розривала всякі звязи з Польщею і йшла під Москву, а взагалі вже навчила ся була не давати віри пустомельним словам польських послів, які сойм потім цілком відкидав. Тож Польща, знаючи сю нехить України, заходила ся рівнож у Відні, аби Австрія своїм посередництвом дала гарантії що до додержання пунктів договору з Козаками.

Се протягло ся з ріжних причин майже цілий рік, і доперва в договорі 1 грудня 1656 р. обовязала ся Австрія взяти на себе ролю посередника польско-козацького, — „щоб гетман козацький разом із військом вернув до належного послуху королеви і королівству“ ²⁾.

Цісар Фердинанд III, додержуючи зобовязання, вислав посольство до Хмельницького в половині січня 1657 р. ³⁾. По тяжких трудах посла Петро Парчевич, архієпископ мартіянопольський, і К. Марціянович, капелян і його секретар — дістали ся вкінці до Чигирину 1 марта 1657 р. ⁴⁾, де Хмельницький приймав їх досить прихильно і висловив ся в присутности посла польського Беньовського, який тоді там пробував, що іншого посередництва не прийме, як тільки цісаря ⁵⁾.

По ціломісячнім майже побуті послів у Чигирині відпущено їх вкінці 28 цвітня 1657 р. додому.

Для повного зрозуміння, яку велику вагу привязували у Відні і Польщі до сих переговорів, треба згадати, що й наступник Фердинанда III, помершого 2 цвітня 1657 р., Леопольд II, вислав 19 мая того ж року нові повновласти своїм послам до дальших переговорів від себе і подавав запевнене, що всякий трактат, заключений за посередництвом

¹⁾ St. Temberski, Annales, ed. Czermak p. 337. Кордуба, *ibidem*, ст. 8.

²⁾ Walewski, H. w. P. I, 327. Кордуба, Проба австр. посередн., *ibid.* ст. 13.

³⁾ Кордуба *ibid.* ст. 15.

⁴⁾ *Ibid.*, подано хибно 1 лютого.

⁵⁾ *Ibid.*, ст. 18, 23—4. Walewski H. w. P. II. 179—180.

його послів між Україною і Польщею, буде додержаний і виконаний. Що більше, Польща таки в трактаті австрійсько-польським з 27/v 1657 р. обов'язувала ще раз Австрію вести переговори з Хмельницьким, щоб сей відкликав Ждановича, висланого в поміч Ракочію, і признав зверхність короля і Річи Посполитої. Се й спонукало до вислання ще нових повновластей 4 червня 1657 р.; а що тоді ходили ріжні чутки про хворість і смерть Богдана Хмельницького, тож в повновластях говорило ся, що в разі смерти старого гетмана, а вибору його сина Юрія, треба зложити йому поздоровленя і вести далі переговори відповідно до давньої інструкції¹⁾.

Та письма обох тих повновластей дійшли до рук послів уже в їх повороті—у Львові²⁾.

На с'їм і скінчило ся посередництво Австрії на Україні, бо тим часом взяв цілу справу в свої руки оборотний дипломат польський, Станіслав Казимир Беньовський, каштелян волинський, і щасливо довершив остаточно сеї угоди.

По раз перший прибув Беньовський на Україну разом з австрійським посольством 3 марта 1657 р.³⁾ Тоді то Хмельницький устно обговорював з ним умови, під якими міг би перейти на сторону короля, щоби тільки „в поневірку не пішли наші вольности“⁴⁾; запевняв далі короля про свою охоту до згоди і бажав сим заходам королівським щасливого успіху“⁵⁾.

Вкінці відправлено Беньовського разом з австрійським посольством 28/v 1657, а 3 червня бачимо Беньовського вже в Данкові при королю⁶⁾.

Прихильне прийняте угодних пропозицій Хмельницьким заохотило короля „ad continuandum opus“. В червні 13/6 1657 р. висилає король знову Беньовського вже з повновластю уло-

1) Кордуба, *ibid.* ст. 28—30.

2) Парчевич хворів уже в Чигирині і його заступав Марціянович. Прибувши до Львову, Парчевич таки тут хворий залишив ся, а Марціянович 20 червня відїхав до польського короля, а до Відня прибув 5 серпня (Кордуба, *ibid.* ст. 28; Walewski *Hist. w. Pol.*, II. 179—180).

3) Кордуба, *Проба* ав. п. ст. 20.

4) Памятники, изд. кiev. арх. комиссією для разбора древнихъ актовъ, т. III. I. изд. ст. 140.

5) *Ibidem.*

6) Кордуба, *Проба* ав. п. ст. 25—26.

жити остаточну угоду і радить: „скоренько кінчити, обговорити, списати і обосторонно підписати“, а потім сю умову вислати королеви, він же відішле її назад через Бенъовського, „żeby ją tam p. poseł solenniter oddawał, a sam potem z częścią wojska zaporożskiego przybył do usługi k. i. m. i Rzptej“¹⁾.

Одначе Бенъовский не міг переговорювати з Б. Хмельницьким, бо не застав уже його при живих, як прибув на Україну²⁾. Бенъовский звернув ся до його наступника—Івана Виговського—і з ним починає далі обговорювати унію України з Польщею.

Виговський, яко писар військовий і секретар самого гетьмана, знав усї тайни політики Хмельницького, бо й сам був ініціатором в не одній важнійшій справі, і в сих переговорах що до угоди з Польщею і Хмельницьким брав живу участь, віддаючи всі сили свої, як сам каже, аби ся угода могла здійснити ся з добрим успіхом для обох сторін³⁾.

Так отже Бенъовский, прибувши на Україну по смерті Хмельницького, відразу почав конферувати з Виговським, як би можна було політику України звернути на сторону Польщі, і можемо з цілою певністю думати, що Бенъовский відразу справу поставив ясно, щоби сам Виговський старав ся дійти до булави гетьманської. Пляни сі, певно, годили ся з задушевними бажаннями самого Виговського, і ми бачимо, як сам Виговський і прихильна йому, втягнена в справу старшина козацька працювала в сім дусі, щоб запевнити Виговському рішаючий голос в кермованю державними справами на час малолітності сина Богданового. Що більше, ми бачимо, як далі вони зручно поведуть справою, так що Виговський, незаний з заслуг військових, стає таки сам гетьманом.

На разі одначе Бенъовский і Виговський не могли уложити ніякої угоди, бо раз що позиція Виговського до того тоді абсолютно не надавала ся, а по друге — Бенъовский не мав спеціальної повновласти від короля до Виговського уложити якусь обовязуючу угоду. Вони лише потайки, з

1) Ibidem, ст. 153—160, інструкція короля для Бенъовського.

2) Jerlicz, Latopisiec. II, 5.

3) Памятники, III, 136—8

огляду на Москву, обговорювали загальні рами сеї будучої їх угоди, а на разі уложили перемире на пограничу. Що до сього вони постановили, що границею, поза яку військо не сміє переходити, має бути для Польщі ріка Горинь, а для Козаків ріка Случ; територія поміж обома ріками має бути нейтральна¹⁾. Обі стороні мали до часу повздержати ся від воєнних кроків²⁾, і сі постанови потім стверджено присягою³⁾.

По сім Беньовський виїхав з України з поч. жовтня 1657 р., а Виговський не вислав ніякого посольства до короля, вичікуючи, доки доля не пішла вигіднійшої нагоди до сього⁴⁾.

На нашу гадку, як се вже ми повище зазначили, Виговський від самого початку тягнув до Польщі. Беньовський без усякого сумніву сильно вплинув на нього в сім напрямі⁵⁾. На разі одначе се не могло нічим реальним скінчити ся, бо почала ся проти Виговського на Україні сильна опозиція. Виговський мусів поперед усього здобути potwierджене свого вибору від Москви, сильною ногою стати у себе дома на Україні, а тоді доперва подумав би про оборону і забезпечене прав України супроти Москви, чи разом із нею, чи в союзі з Польщею, чи зі Шведом, а може навіть снував гадки про вільну, свобідну і незалежну від нікого Україну⁶⁾.

1) Памятники, III, 178. 2) *Ib.* ст. 248.

3) *Ib.* ст. 252; „*unowie naszej iuramento sacrosancto potwierdzoney*“.

4) *Ib.* ст. 169.

5) Що до сього, треба зазначити ще й се, що Виговський стояв під таким же польнофільським впливом метрополита Балабана, про якого пише сам Беньовський до короля так: „*od metropolity Kiiowskiego, to jest ojca Bałabana, który z łuckiego postąpił na metropolie, mam też pisanie, utilissime ten człowiek zasiadł tam y spodziewam się, że proderit oyczyźnie; iam go dysponował na tamte miejsce alias nolentem et reluctantem—dopatrywałem bowiem że liberius agere może tam zasiadłszy, in summa ten w liscie swym proximam pollicetur spem*“ (Пам., III, 227).

6) Архивъ Ю. З. Р. III т. VI, 333—337; угода Виговського зі Шведам 6 жовтня 1657 р.—се одна з тих проб аліянсів, які бачимо й за Богдана Хмельницького, щоби мати вільнійший й сильнійший рух супроти сусідів, тут—що до Польщі. Завважати треба, що до Москви запевнювано в угоді повну льояльність.

Але поки що супроти претенсій Польщі і Москви, супроти неясних змагань самого українського громадянства, яке само між самою розпочало усобицю,—Виговський обережно поступав у своїх плянах. Хоча де далі все більше перехилився в сторону Польщі, то одначе не йшов насліпо, і виразно писав королеви багато пізнійше,—з причини нарушеня перемиря на пограничу, що не хотів би супроти сього промінювати свого супокою, себто союзу (з Московю), на непевний мир (з Польщею)¹).

Виговський полишив собі вільну руку в політиці. Коли б прийшло до порозуміння з Польщею, то добре, і в сїм дусі навіть працював сам, але по за тим працював незалежно, входив в угоди зі Швецією, а передовсім старав ся, аби на Україні взяти сильно керму в свої руки і завчасу старав ся забезпечити собі паміч Татар до побореня опозиції на Україні.

В кождім кроці, в першій стадії його діяльності гетьманській можна завважати три основні напрямі політичної думки: 1) здобути собі довіре Москви, якого потребував для знищеня опозиції, 2) на Україні підюджувати проти Москви маси, аби при нагоді з того скористати і дати почин новим політичним комбінаціям, а 3) таки у себе на Україні взяти сильно в руки керму. Робив се свідомо і крок за кроком.

Так от бачимо, що коли на раді в Корсуні 30 вересня ст. ст. 1657 р., потім як наново вибрано Виговського гетьманом²), відізвили ся голоси, що цар висилає своїх людей на Україну, щоб відібрати їм вольности і майно, тоді Виговський гостро виступив проти тих полковників, котрі про се говорили і промовляли за відірванем від Москви³). А тим часом були то його довіренні полковники. В Києві на бенкеті в присутности московського воеводи А. Бутурліна тільки про се Виговський й говорив, як він любить Москву⁴).

1) Памят., III, 173.

2) По раз перший вибрано Виговського в Суботові—яко гетьмана „на тот час“, на час малолітности сина Богданового Юрія, яко його опікуна.

3) Акты, IV, ст. 47 4) Акты, IV, ст. 45.

На дальших численних його офіціальних заявах, де повно вірного підданства цареві, не будемо далі спиняти ся ¹⁾. Але поза сим робив що інше. Скрыто будив недовіре до царя і його воевод на Україні. Такъ от почали, не знати звідки, розходити ся вісти, що цар висилає своїх воевод для відбираня козацьких маєтків і впровадження своїх урядників ²⁾. Очевидно, проти сього мусіла запротестувати старшина козацька, бо се було нарушенем її прав; широким масам простого люду було менше цікаво, хто буде ним верховодити, свій чи чужий?

Перший, але й останній виступив проти таких нібто намірів царя, полковник миргородський Григорій Лісницький; 4 жовтня 1657 р. він розсилає листи до сотників свого полку, сповіщаючи, що на будуче мають всі податки йти до царя, як давнійше на короля і панів, а далі має бути тільки 10,000 Козаків і то на Запорожжю, а решта козацтва має перейти до війська царського, або повернути ся в стан хлопський або міщанський ³⁾. За тими листами посилав другі, успокоюючи чернь, що старшина буде пильнувати прав і вольностей ⁴⁾. Вкінці скликав навіть раду десь з кінцем жовтня до Миргороду, і відчитував ніби то царські пункти, що відбирають права і вольности казацькі ⁵⁾, а далі виразно ставив справу і питав, чи не схотілиб супроти сього піддати ся під короля польского. Одначе зустрів ся з рішучою відмовою ⁶⁾. Складав навіть булаву, але змушуваний знову прийняв, хоча чернь грубо йому кляла ⁷⁾.

Се виразний доказ того, що Виговський працював в сторону Польщі. Ми можемо напевно припускати, що за його відомістю і порозумінем поступав Лісницький, бо він був його повірником, втягненим в його пляни, так що йому Виговський поручав дуже важні посольства до Москви, а потім до Польщі, і за свої заслуги він був потім nobilitований. А по-друге, для чого Лісницький один так горяче розбивав ся проти сих вістей? Відай сам Виговський не

¹⁾ Ibidem, ст. 37, 65, 72—3.

²⁾ Про се доносить цареві протопоп ніжинський Филімонович, Акты, IV, 31.

³⁾ Акты, IV, 33, 53. ⁴⁾ Акты, IV, 34. ⁵⁾ Акты, IV, 71. ⁶⁾ Акты, IV, 62, 63, 70. ⁷⁾ Ibid., 71.

хотів поки що більшого руху в сям напрямі, бо не можна було предвидіти остаточного результату з сього; він хотів лише спробувати, яка про се буде загальна опінія. Бачимо zarazом, що Виговський нічого не робив, щоби запобігти розсіваню таких вістей, не виступав з ніякими репресіями проти Лісницького. Се було відай зайве. В Москві одначе посольство Виговського, вислане в листопаді за потвердженем вибору гетьмана і прав України, обвинувачувало Лісницького, що виступає проти Виговського і підкопує його повагу ¹⁾. Думаю, що тому ясно виходить дволична політика Виговського,—що працював він на Україні з пляном в сторону Польщі, та тільки сильна опозиція проти нього на Україні не дозволяла йому на разі щось реальнішого зробити в сям напрямі.

Мусимо тут далі хоч як найзагальніше подати, як Виговський заходив ся коло зміцнення своєї власти на Україні, але не зміцнив, тільки упав. І чим тяжче і скрутніше ставало його становище, тим більше приспішував угоду з Польщею, аби з помічю її устояти ся.

Проти вибору Виговського виступило перше Запороже і вислало посольство до Москви з протестами і скаргами. Посли запорожські прибули 21 листопаду до Москви, де застали вже вище згаданих послів від Виговського ²⁾.

Безпосредною причиною невдоволення Запорожців з Барабашем на чолі було те, що не повідомлено і не запрошено їх на властивий вибір гетьмана в Корсуни. Але глубша причина лежала в сям, що гетьман зараз на початку свого гетьманства наказав їм поход на море і кримські улуси, що були їх головним ресурсом ³⁾.

В Москві вислухали скаргу Запорожців і відпущено їх разом з посольством Виговського з кінцем листопаду з тим, що цар вишле туди свого воеводу для нового вибору гетьмана для розслідження скарг на місці.

Але тим часом Виговський взивав непослушних Запорожців до послуху і відразу наказав довозити запасів жив-

¹⁾ Ibid., IV. 56. ²⁾ Акты, VII, 184—5.

³⁾ Акты, IV, 185. Памятники, III, 223.

ности на Запороже ¹⁾. Се вплинуло так, що вже 14 листопаду кошовий запорожський Яків Барабаш покорив ся перед Виговським і складав вину на заходнів — людей з міст ²⁾. Виговський зараз доніс про се цареві ³⁾.

Та на Україні повставало zarazом нове марево домової усобиці — повстанне Пушкаря ⁴⁾.

Причин сього бунту треба шукати в особистій уразі і амбіції Пушкаря, котрий опер ся на черни, незадоволеній з пануваня старшини. Акція Пушкаря почала ся десь вже з кінцем листопаду, приходило до невеликих перебоїв, але остаточна розправа протягала ся. На Україну тим часом прибув заповіджений ще в листопаді посол московський, стольник Богдан Хитрово, щоб успокоїти ті свари й усобиці. На раді в Переяславі 25 січня 1658 р. вибрано по раз третій вже Виговського гетьманом. Пушкарь не прибув, а скликав потім осібну раду до Лубень 5 марта; але тут мусів на домагане Хитрово зложити присягу на вірність Виговському. Не вважаючи на се Україна не заспокоїла ся. До збунтованого полтавського полку прилучив ся миргородський полк під час неприсутности Лісницького, а далі також і Запороже; се діяло ся в другій половині марта. Противники Виговського не засипляли справи в Москві, і Виговський, щоб їх акцію паралізувати, вислав у Москву 19 марта свое посольство; жадав, щоби його противників ставити до очей і карати. Сам остаточню приготовляв ся покінчити остаточню з бунтами, — тим більше, що Москва прихильно приймала ту опозицію. 4 мая Виговський вийшов у похід і 1 червня 1658 р. розбив цілковито Пушкаря під Полтавою.

Так от повстане Пушкаря заняло цілого пів року Виговському, — і він, здаєть ся, маючи на оці сей бунт, писав до короля 1 січня 1668 р., що „хвиля не надаєть ся до їх комбінацій, що треба чекати догіднійшої хвилі ⁵⁾“. Не ду-

1) Акты, IV, 68. 2) Акты, IV, 60. 3) Ibid., 73.

4) Повстане Пушкаря опрацював на підстав іджерельного матеріялу, зібраного в Актах т. 4, 7, 15, в своїй праці Д. Коренець: „повстане Мар. Пушкаря“ (в „Науковім збірнику в честь М. Грушевського“, Львів, 1905). Сей самий матеріял використав перед тим В. Карачевський: *Борьба Польши съ Козачествомъ*, 1899.

5) Памят. Ш ст.

мав Виговський тоді що-небудь позитивного починати з Польщею, думав, що в кождім разі треба мати супокій на Україні.

Але тим часом на Україні справи мотали ся. Авторитет гетьманської булави не зростав, навпаки—тратив повагу. Годі то Виговський почав оглядати ся на боки і приспішив союз із Татарами під кінець лютого 1658 р. Разом з тим в першій половині лютого шле листи до Польщі, щоби ладнати ґрунт до угоди. Виговський почав бояти ся.—Трудно було предвидіти, чим скінчить ся з Пушкарем так на Україні, які в Москві, де тільки й говорено, що Виговський тягне до Польщі; тож задалегідь почав він забезпечати ся і починав уже серйозні переговори з Польщею. З початком лютого 1658 р. вислав до Польщі посла, Теодора Томкевича ¹⁾, з листами до короля, канцлера коронного, воеводи київського і до Беньовского. Томкевич прибув по дорозі в Польщу до Беньовского 10 лютого ²⁾; а вже 13 сього місяця вибрав ся далі через Львів до короля ³⁾. Він мав від Виговського поручене передовсім переконати ся, чи можна числити на певно, що король і його дорадники думають дотримати сього, що він постановить з Беньовским ⁴⁾. Устно мав Томкевич подати виясненя і пропозиції, що могли бути приготованнем до так важної справи, поки щось реальне прийшло ся б укладати ⁵⁾.

¹⁾ Сей Томкевич добрий шпiон Беньовского, що відразу зміг здобути довіре Виговського, і гетьман поручає його Беньовському „jako czcigodnego, wierniego kupca, który lubo krotki czas na kupieckim mieszkaiąc dziele przecież iednak nic w powinnej nie ostawiał wierności“ (Памятники, III, ст. 182, 249). Беньовский сам говорить, що лишив його яко свого резидента-шпiона при Виговському, і він показав ся так зручним, що Виговський зі всім перед ним звiрював ся (Пам., III 182, 196, 219, 221). За сї його „заслуги“ сойм 1659 р. його нобiлізував (Vol., leg. IV).

²⁾ Лист Виговського до Беньовского, датований 9 лют. 1658 р., видимо, що заледви тиждень минув, як писав до короля, що не можна, нічого починати, а вже рiшає ся на пертракції.

³⁾ Пам. III, 220;

⁴⁾ Пам. III, 220; можемо й з сього вносити, що в осени напевно Виговський з Беньовским обговорювали угоду.

⁵⁾ Ibidem, 182.

Беньовский гаряче попирав сю угодову течію. Писав до короля, радячи кувати желізо, поки гаряче ¹⁾, а до Виговського і до прихильної визначнійшої старшини, щоб не вагаючись слали послів до короля *cum plenaria potestate* і взагалі кінчили справу ²⁾. Виговський таки тепер думав про злуку з Польщею що раз більше; старав ся усувати всякі непорозуміння, особливо на пограничу ³⁾. В марті вислав до Беньовського свого шваґра, полковника Павла Тетерю, щоб запровадити добрі відносини в формі перемиря ⁴⁾, бо треба було на заході мати спокій, коли ладив ся йти проти Пушкаря.

Тетеря вивів козацькі ⁵⁾ залоги з Кореччини з дібр воеводи Лїщинського, потвердив ⁶⁾ давнійше перемире, ще в осени 1657 р. уложене Беньовским, щоб війська польські не доходили до р. Горини, аж доки не збереть ся комісія до угодових пертрактацій. Вже тепер Тетеря переговорював з Беньовским в Межирічі ⁷⁾, і сам Тетеря мав в тій цілі незабаром повернути ⁸⁾.

Король і його дорадники заняли ся теж гаряче сею справою. Під впливом посольства Томкевича зібрана під той час (в лютім) конвокація сенату, въ котрій крім сенаторів взяла участь і визначнійша шляхта, постановила „виправити послів до Козаків, з пропозицією ріжних способів до згоди, а для успіху переговорів вислати сильне військо на границю згідно з радою самих проводирів козацьких ⁹⁾. Те військо мало виносити 30,000 і складало ся з корпусів польських гетьмана Потоцького і Любомирського, і з війська литовського під гетьманством П. Сапіги; мали вони пильнувати України і Козаків, але ударити можна було лише в крайній потребі ¹⁰⁾.

Дійсно, в першій половині цвітня під покривкою комісії почав Сапіга, за волею короля, стягати війська під

1) Ibid., 225. 2) Ibidem, 225. 3) Ходило там про Пинск, який був у руках Козаків. 4) Пам., III, 252. 5) Ibid., 234—5. 6) Ibid., 248, 252. 7) Ibid., 270. 8) Ibid. 233—241, 264—5.

9) Правдоподібно мусів Беньовский вже донести королеви про свої умови з Тетерею. Ухвала конвокації датована 14 марта 1658 р.

10) Walewski, H. w. P. st. 273; в додатку ст. 64.

Дубно ¹⁾. Против сього виступив Беньовский, бо самі Козаки мали дати знати, коли буде треба прийти, а перед сим часом тільки безпотрібно ломало ся перемире, переступаючи вказану ним границю; що більше, місцева людність могла сим занепокоїти ся, повстати і цілу справу розбити ²⁾. Справді, се громаджене війська над Горинею занепокоїло людей і в маю доносять Бутурлінови, що „гетманъ ссылаетца съ Ляхами, хотячи насъ всѣхъ в неволю виправити“ ³⁾. Та й сам Виговський побоював ся сього громадження війська, бояв ся його нападу на Україну ⁴⁾, просив отже Беньовского, щоб старав ся додержати заприсяженого перемиря до умовленого між ними часу ⁵⁾.

На протест Беньовского доносить йому Ю. Любомирский, що двір королівский не думає нападати на Україну а навіть забере з погранича України все військо і вишле до Прусії проти Шведів, бо сильно вірять в згоду з Козаками. Сам особисто Любомирский думає, що на поперте Виговського і для довершення угоди конче треба вислати більше військо, бо чудом назвав би се, коли б народ український без сього сполучив ся з Польщею ⁶⁾. Вже кілька днів по сім в маї доносить П. Сапіга Беньовскому, що воевода краківський зачинає стягати військо на Україну і радить ся, що має робити, бо годі буде обом військам довший час перестояти на одному місці ⁷⁾.

Та поки що не прийшло було до конфлікту з Виговським, бо одній і другій стороні хотіло ся мирної полагоди, угодного порозуміння. Особливо для Виговського справа чим далі ставала наглійша, бо хоч розбив Пушкаря і Москва пішла йому трохи на руку, та одначе невдоволене проти нього було дуже велике на Україні, а сам він так загальопував ся в коншахтах із Польщею, що не мав виходу. Нехай би трохи провідала Москва, а мав би против себе й Україну і Москву, а в додатку і претензії Польщі. В Польщі про се було добре відомо ⁸⁾.

І Виговський налягав що раз більше на закінчуване переговорів. Думати, що він, пораючися з Пушкарем, хотів

¹⁾ Памятники, III, ст. 237—8. ²⁾ Ibidem, 238, 240. ³⁾ Акты, IV, 116, 118. ⁴⁾ Памят., III; 261—2. ⁵⁾ Ibid., ст. 248, 252—3. ⁶⁾ Ibidem, 254—260. ⁷⁾ Ibid., 264—6. ⁸⁾ Ibid., 225; 257—8.

мати лише супокій від Польщі і мав її переговорами, гадаю, що не можна ніяк, маючи на увазі і дійсно тяжку його роль на Україні, а головню його від початку польнофільські нахили. Так отже вибираючи ся в похід против Пушкаря, писав до Беньовского, щоби ладнати переговори, „бо се як раз час найдогіднійший до дальших переговорів, і коли „впустити сю нагоду, то треба буде довго ждати такої догідної хвилі“ ¹⁾. Може бути, що дійсно се була радця, і Виговський щиро так думав, бо йдучи проти Пушкаря, задумував упорати ся з опозицією черни і Запорожа, а маючи татарську поміч під рукою можна би було відважити ся відірвати ся і від Москви. Але треба сказати й те, що успіх з Пушкарем не був так певний, і Виговський задалегідь уже хотів мати якусь опору, бо Москва в разі більшого воєнного щастя для опозиції пішла б на руку сій опозиції.

Тож очевидно Виговський не бажав собі яких би небудь непорозумінь з Польщею, і се своє примусове вкінці положене маскував запевненнями прихильности до Польщі, хоч се й була по трохи дійсна правда ²⁾. Тож він, хоч занепокоений стяганем польских війск під Дубно, писав проти сього дуже оглядно, і бажав, щоби справа поєднання не розбила ся, а мусіла б розбити ся, колиб війська напали на Україну, бо через се „і він мусів би подумати інакше про оборону своєї невинности“ ³⁾; хоче і радить „посольствами та язиками, а не шаблею пересправляти зі собою“ ⁴⁾.

І дійсно, угодова акція йшла вперед. Десь з кінцем мая шле вже Виговський Томкевича ⁵⁾ „z rzetelną deklaracją Wiernej Pana Wyhowskiego submissiey“ ⁶⁾. Сам Томкевич мав удати ся до Шведів з представленем, щоб помирили ся з королем, бо інакше військо запорожське стане проти них ⁷⁾. За ним мав уже прибути Тетеря з необмеженою повновластю до обговореня сих умовин, які підписав у Межирічі ⁸⁾, і разом з Беньовским мав удати ся до короля ⁹⁾. Виговський вже з кінцем мая, отже перед остаточним погромом Пушкаря, рішучо заявив ся проти Москви, а за угодою з Польщею,

1) Ibid., 249. 2) Ibid., 248—250. 3) Памят., III, 253. 4) Ibidem., 261—3.

5) Томкевич як найчастійше бував в контактї з обома сторонами.

6) Ibidem, 267. 7) Ibidem, 268. 8) Ibid., 270, 287. 9) Ibid., 274, 279; 283.

і висловив охоту з Татарами йти на Москву війною¹⁾. А Бенювський працював сильно і в Польщі і на Україні, аби справу скоро довести до краю, і такі давав ради: Королеви радив написати сердечного листа до Виговського і запевнити його про королівську ласку до нього і його родини, що дотримає все те, що постановить гетьман з Бенювським, і не забуде урядів і маєтків для нього; рівнож і до старшини треба такі листи вислати²⁾. Сам Бенювський знова вислав зараз до Виговського посла Стшалковського, а з ним листи до старшини козацької з ріжними обіцянками, а навіть задумав, що третій день листи з обіцянками до них вислати³⁾. Далі радить королеви скликати сойм до Львова або Люблина „ponieważ z tych tu krajów wszystka vis felicitatis dependet“⁴⁾, одначе все перепроваджувати в як найбільшій тайні перед Москвою, бо інакше могли би пійти на марне всі заходи⁵⁾.

Тимчасом з кінцем червня прибув до Межиріччя Тетеря вже з повною повновластю до уложеня угоди, і завізвав до себе Бенювського⁶⁾. Бенювський поїхав зараз, і потім удали ся разом до короля. В половині червня вже були назад в дорозі з Варшави на Україну⁷⁾, де мало остаточно рішати ся під Гадячом угода України з Польщею. Два місяці по розбитю Пушкаря 16 червня (с. ст., повернув ся Виговський до Чигирина)⁸⁾ і зараз почав реалізувати свої політичні пляни. Тетерю, як ми бачили, з кінцем червня вислав до Польщі, а сам почав готувати ґрунт на Україні, а то щоб самому здобути силу і вплив. Він бачив, що широкі маси черни козацької невдоволені, а навіть частина вищої козацької старшини не годила ся на новий курс політики гетьмана, і мовчала лише тому, що бояла ся кари смерти, бо страшно мстив ся на своїх противниках⁹⁾, а мали за собою сі невдоволені війська московські: Шереметева в Києві, а

1) Ibid., 271, 276—7; про се лист датований 30 мая н. ст. 2) Ibid., 272—275. 3) Ibid., ст. 278. 4) Ibid., ст. 278. 5) Ibid., ст., 271, 277, 280, 283.

6) Ibid., ст. 288—9.

7) Акты, IV, 16 5 - 6; про побут Тетері в Польщі не маємо ніяких вістей і взагалі нічого що до його переговорів там же. Зрештою, сама угода під Гадячом була висловом всього того.

8) Акты, IV; 130.

9) Акты, IV, 147, 159; I. V, 315; XV, 216, 277, 313; Памятники, III, 430.

Ромодановського на пограничу в Путивлі. Рішив отже позбутися передовсім московських військ, а за те мати під рукою зібрані свої війська і Татарів, щоб у кожній хвилі загасити полуме невдоволення черни й старшини.

Так Виговський задумував плисти проти хвиль широких мас. Розуміється, що умів прикрасити свою акцію дбайливістю і обороною інтересів і вільностей козацьких. Ще в часі боротьби гетьмана з опозицією посольства гетманські в Москві як і опозиція годилися з біди там же на пропозицію Москви, аби вислала на Україну своїх воеводів. Тепер вони були визначені в дорогу туди. Москва хотіла сильно усадити ся по головніших містах і взяти в руки вольности українські, чи там козацькі. В сій хвилі козацтво розуміло вагу сього кроку і мусіло бути одною гадки з Виговським против Москви. А далі воевода Ромодановський на пограничу приймав до себе розбитих Пушкарівців, місто помагати Виговському. І тут годі було кому будь на радї інакше говорити, як те, що дійсно заховане Ромодановського було вороже. Ріжні скарги на воеводу у Києві (першим, ще за Богдана, форпості московським в поході на Україну) теж за тім промовляли, аби йти війском против висланників Москви. Також свої пляни зумів Виговський закрити інтересами загальними, і вже 11 серпня с. ст. зібрав війська і вийшов в похід против Ромодановського ¹⁾, а знова брата свого, Данила, вислав против Шереметева під Київ, де одначе Шереметев його розбив ²⁾. Сам гетьман пішов на північ і 31 серпня с. ст. станув на Липовій долині, три милі від Комишної ³⁾.

Того же дня прибули туди ж до табору посла польські Беншовський і Євлашевський ⁴⁾. Виговський добре обрахувався, можна було тепер проголосити козацтву свої пляни, свою угоду з Польщею.

Але як ставив ся Виговський в той час до самої Москви як свій похід против військ царських на два фронти старав ся оправдати? Ото він і далі переконує Москву в своїй лояльності і вірності, що він не виступає против царя, тільки против його воевод, котрі нехтують козацькі вільности, як Шереметев у Києві—не тільки безчестить міщан, а

1) Акты, IV, 191. 2) Ibid., 159—160 3) Ib., 145. 4) Ib., 145.

навіть Козаків і духовних, і грозить відібранем маєтків, а його брата, висланого для порозуміння,—розбив¹⁾. Ромодановський знова не порозуміваєть ся з гетьманом, приймає Пушкарівців, Барабаша і підбурює людність против нього; війська царські допускають ся здирств. А далі ще—гетьман жалуєть ся, але з Москви не відповідають на його жалоби²⁾, тож сам мусить стати в обороні своїх гетьманських прав і козацьких вольностей. Так старав ся оправдати і zarazом присипляти бачність Москви, і відсилаючи 7 вересня московського посла Кікіна, писав до царя, що чекає чотири тижні царської інтервенції³⁾. А було то тоді, коли вже попереднього дня формально проголошено гадяцький договір на раді козацькій. І се цікаво, що власне і Кікін про сей договір нічого не знав, хоч і відїздив з тобору другого дня⁴⁾.

Виговський консеквентно старав ся визискувати свою ситуацію для своїх плянів. Зараз по галяцькій раді рушив далі на північ, війшов навіть в землі московські, одначе мусів завернути ся, бо на Україні Татари почали грабувати, а народ через се занепокоїв ся. 11 жовтня вернув Виговський у Чигирин⁵⁾.

Похід сей, що тривав два місяці, остільки важний, що дійсно Москва не важила ся висилати нових воевод на Україну⁶⁾, Виговський же здушив пушкарівців за той час до решти, а головно—зміг проголосити угоду з Польщею, а сього головно йому було треба.

Ми бачили вже передше, що в Польщі уважали б були за чудо, якби Україна злучила ся була знова з Польщею без оружної пресії. І Виговський се як найліпше знав, і через се згромадив свої війська і станув табором під Гадячем. Дня 31 серпня (ст. стилю), як вже згадувано прибули туди же польські послы Беншовський і Євлашевський, справа ставала що раз яснійшою для цілого козацтва, одначе всяка угода з Польщею була так осоружною, що Козаки гаразд покепкували собі з польських аспірацій угодових і з самих послів⁷⁾. Щоб довести угоду до кінця, Виговський взяв ся на підступи. Ото на раз перелапують післанця з листом від царя до Шереметева, де цар наказує воеводі

1) Акты, VI, 137—8. 2) А., IV, 137—8. 3) Акты, IV, 163. 4) Іб., 164—6.
5) Акты, IV, 192. 6) Акты, IV, 184, 189; XV, 273—5. 7) Записка Перетковича.

дістати в свої руки Виговського і старшину козацьку, якої реєстр навіть там подано ¹⁾. Не підлягає сумніву, що се все зааранжував Виговський, бо Москва на таку хистку дорогу не пустила ся б і не так би поступила, але Виговський ціль свою відразу осягнув. Зібрана козацька рада мала перед собою віроломство Москви, — сипали ся отже громи на її голову, а польські комісари могли говорити до серця і до розуму Козаків ²⁾. Говорив Бенъовский, говорили Козаки, говорив і Тетеря. Вже то в таких разях трудно сірій, темній масі мати свій суд, критику та ясну ціль перед собою. Закричали, що пристають на згоду з Польщею, бо так радила, а може й змушувала чинити старшина ³⁾. Старшина й уклала пункти і безперечно сам Виговський при помочи козацької ради хотів виторгувати як найліпші умовини угоди, хоч Тетеря і він вже знали, на що згодили ся з королем.

Вкінці списали і підписали і на радї заприсягли: гетьман Виговський від козацтва, а послі польські від Польщі ⁴⁾, і зараз на другий же день вибрали ся до короля під Торунь. З ними виїхали і послі козацькі П. Тетеря, Іван Ковалевський ⁵⁾.

Про скінчені трактати король вже 8 жовтня був повідомлений через осібногo козацького післанця ⁶⁾, а канцлер зараз доніс польським комісарам, щоб у своїх переговорах з Москвою мали на тямці нову політичну ситуацію на Україні. Про теж саме Бенъовский доносив сим комісарам в сім самім часі з Межіріча, звідки поспішав під Торунь ⁷⁾.

Так от подали ми історію сього договору гадяцького і я старав ся прослідити сю роботу угодову так з боку Польщі як і України і дати на підставі джерел вірний образ тих угодових змагань від самого початку.

(Кінець буде).

¹⁾ Kochowski, Climacter, II, 308, Raczynski, I, 357. ²⁾ Ibid.

³⁾ Kochowski, Clim., II, 311—15. Raczynski, I, 359—361.

⁴⁾ Див.—в самій угоді. ⁵⁾ Акты, IV. 165.

⁶⁾ Рукопись в музею Чарторийських в Кракові № 387 ч. 44.

⁷⁾ Рукопись, *ibid.*, № 387, ч. 41.

Поділ Українського народу на групи дорослості по перепису 1897-го року.

Стаття О. Корольової.

Обробкою зібраного першим народнім переписом матеріялу ми робимо першу скромну спробу підійти до того ціклу работ, яким початок зробив Впов. Ол. Русов своєю статєю „про заняття Українців по перепису 1897 року“.

Не можна зайвий раз не завважити, що до матеріялу, який ліг в основу нашого доклада, як взагалі і при всяких статистичних працях, треба відноситись з великою обачливістю. Особливо се потрібно памятати в тих випадках, коли приходиться робити які висновки на підставі невеличких різниць тих чи інших абсолютних, або відносних чисел. При некультурности людности в Росії легко неосвіченному люду робити свідомі й несвідомі помилки, показуючи літа свого життя, а з того походить і непевність чисел про більш або менш дорослих людей.

Перше ніж перейти до доклада, мусимо сказати кілька слів про те, як і в яким розмірі можна було користуватись необхідним для нас матеріялом.

В XV таблиці Російского перепису людности 1897 року ¹⁾ за для всіх губерній та областей разом з поділом по націо-

¹⁾ Общій сводъ по Имперіи результатовъ первой всеобщей переписи, XV табл. Répartition de la population d'après la langue maternelle et pargrayes d'âge.

нальностях та по групах дорослості не знайшлося відповідного матеріалу про числа Українців, бо „Малороссы“ разом з Великорусами та Білорусами залічені в одну групу під заголовком „русские“.

Дякуючи сьому, щоб виявити питання про числа української людности по групах дорослості, прийшлося звернути ся до окремих книжок по кожній губернії, що було вже не так легко, бо в той час, коли починалась ся робота, ні в одній доступній нам книгозбірні не знайшлося разом цілого комплекту погубернських книжок-випусків Центрального Статистичного Комітету; через се прийшлося добувати необхідні випуски по різних книгозбірнях,—наприклад, деякі з бібліотеки Губернського Земства, другі з Університету та Комерційного Інституту.

Нарешті зібрані були данні по 59 губ. і 3 областях Європейської та Азіатської Росії,—та з острова Сахалина. На жаль, не було в нас більшої частини губерній та областей Сібіру, куди, як відомо, до 1897 року котилась велика хвиля переселенців, — між іншим, багато і з українських губерній.

Не подаючи поки-що чисел Українців по окремих губерніях, а беручи їх по всіх губерніях разом, в тім самім поділі на групи по дорослості, в якім вони зазначені по матеріалам — тоб-то по 10-літнім періодам, за винятком дітей менше 1 року (які залічені в окрему групу), ми маємо таку таблицю абсолютних та відносних даних про Українців по дорослості, виключивши тільки тих, які означені— „невідомих літ“ (Див. табл. № 1).

З цієї таблиці бачимо, що числа Українців через відому причину (смертність) по малу зменшують ся по групах дорослості. Се саме ми помічаємо у всякої іншої національності; різнить ся тільки більша чи менша хуткість, з якою зменшують ся у них числа в сих групах. Щоб показати сю хуткість за для української людности, ми порівнюємо групи Українців по дорослості до аналогічних даних у інших національностей. Перш за все звернемось до таких даних за для всієї людности Росії, тоб-то усіх націй разом (з Українцями в тому числі) (Див. таблицю № 2).

ТАБЛИЦЯ № 1.

	До 1 р.		1—9.		10—19.		20—29.		30—39.		40—49.		50—59.		60 і більше.		Усього без невідом. літ.	
	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰
Ч.	419,063	3,8	2,881,170	26,1	2,401,701	21,8	1,627,770	14,8	1,312,439	11,9	989,602	9,0	698,022	6,3	697,571	6,3	11,027,338	100,
Ж.	418,019	3,8	2,891,769	26,3	2,421,417	22,8	1,672,845	15,2	1,321,925	12,0	957,456	8,7	677,550	6,2	612,597	5,6	10,973,578	100,
Раз.	837,082	3,8	5,772,939	26,2	4,823,118	21,9	3,300,615	15,0	2,634,364	12,0	1,947,058	8,8	1,375,572	6,3	1,310,168	6,0	22,000,916	100,

ТАБЛИЦЯ № 2.

	До 1 р.		1—9.		10—19.		20—29.		30—39.		40—49.		50—59.		60 і більше.		Усього без нев. літ.	
	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰
Ч.	2,155,199	3,5	14,975,808	24,0	13,094,402	21,0	10,145,066	16,2	7,893,941	12,6	5,873,596	9,4	4,110,364	6,6	4,202,185	6,7	62,450,561	100
Ж.	2,136,542	3,4	15,071,969	23,9	13,359,380	21,2	10,215,904	16,2	7,912,107	12,5	5,832,868	9,2	4,209,440	7,0	4,398,381	6,9	63,136,591	100
Раз.	4,291,741	3,4	30,047,777	23,9	26,453,782	21,1	20,360,970	16,2	15,806,048	12,6	11,706,464	9,3	8,319,804	6,6	8,600,566	6,9	125,587,152	100

Але, звертаючи увагу на різноманітність людности в Росії, а також на занадто велику різницю в кліматичних, топографічних та економічних умовах життя цієї людности, робити які-небудь висновки при порівнянні цих даних до наведених раніше для українського народу—не можна.

Через се наведемо відповідні данні для окремих національностей (по рідній мові).

	До 1 р.	1—9	10—19	20—29	30—39	40—49	50—59	60 і більше.	Усього.
Українці	3,8	26,2	21,9	15,0	12,0	8,8	6,3	6,0	100,0
Великоруси та Білоруси .	3,7	22,8	20,3	16,3	12,6	9,7	6,8	7,3	100,0
Поляки	3,4	24,3	20,6	16,5	13,5	8,2	6,8	6,7	100,0
Інші славянські	3,8	26,1	22,4	15,1	11,8	8,6	6,7	5,7	100,0
Летто латиші	2,7	21,0	20,0	16,0	13,3	9,6	7,7	9,7	100,0
Романці	3,1	25,2	22,0	14,4	12,7	9,5	6,7	6,4	100,0
Німці і інш. герм.	3,7	24,8	20,8	16,5	12,9	8,8	6,5	6,0	100,0
Інші Індо-европ.	2,5	27,0	19,7	16,5	13,3	9,1	5,9	6,0	100,0
Євреї	3,2	25,2	23,9	16,7	11,4	8,1	6,1	5,4	100,0
Фіни	3,5	22,5	21,1	15,8	12,6	10,0	7,1	7,4	100,0
Кавказці	2,1	28,8	19,5	15,6	12,6	8,7	5,7	5,9	100,0
Монголо-бур.	1,8	22,0	21,5	16,8	12,9	10,8	7,6	6,6	100,0
Картвели	2,3	26,6	21,8	14,9	12,4	7,9	6,1	7,9	100,0
Північні	2,6	23,9	19,1	17,6	13,6	10,2	6,6	6,4	100,0

В першій групі (до 1 року), як видно з таблиці, найбільший $\%$ (3,8) у Українців, та інш. славянських, куди залічені Болгари, Чехи, Серби; у Великорусів та Німців $\%$ майже той самий—3,7; близько до них стоять Фіни (3,5), Поляки (3,4),—у останніх $\%$ хитається між 1,8 (монг.-буряти)—до 3,2—Євреї.

По другій групі (від року до 9 літ)—найбільший $\%$ у Кавказців 28,8, Індо-европ. 27,0 і Картвелів 26,6; Українці мають 26,2,—інші славянські 26,1—у останніх хитається від 21,0 (летто-латиші)—до 25,2 (Ром. і Євреї).

В третій групі (від. 10 до 19 років) найвищий $\%$ у Євреїв (23,9), інших славянських (22,4), романських (22,0), Українців (21,9), Картвелів (21,8); найнижчий у північн. 19,1, Кавказців 19,5 та індо-європ. 19,7.

В групі від 20—29 літ $\%$ у всіх перелічених націй майже однаковий; амплітуда хитаєть ся між 14,4 (ром), до 17,6 (півн.), — для Українц. — 15,0 $\%$.

Від 30—39 рок. амплітуда ще менша — тоб-то: від 11,4 (Євреї), до 13,6 (півн.), Укр. 12,0 $\%$.

В слідуючій групі від 40—49 амплітуда збільшуєть ся — 8,8 у Євреїв до 10,8 — Монг. бур. — Укр. 8,8. Від 50—59 хитаєть ся від 5,7 (Кавказці) до 7,7 — Летто-латиші. Укр. 6,8 і, нарешті, в останній групі (від 60 і більше) найменший $\%$ у Євреїв (5,4 $\%$) — найбільше у Летто-латишів (9,7 $\%$); у Українців — 6,0.

Таким робом, Українці по перших трох групах (до 19 літ) відносять ся до тих національностей, які відмічають ся найбільше великим $\%$ людей показаної дорослості; по двох слідуючих групах від 20—39 р. вони увіходять до тих націй, які дають більше низкий $\%$, — і, нарешті в останніх трох групах (від 40 й до більш 60) Українці займають середне місто.

Досі ми брали групи дорослості Українців, роскиданих майже не по всій величезній території Росії, без винятку тих губерній, в яких число Українців не більше кількох сотень, або кільканадцяти чоловіка.

Живучи в деяких місцевостях спорадично, Українці одбивають на собі вплив інших соціальних законів (напр. вплив особливих обставин життя по містах-городах), або таких особливостей, як необхідність відбувати військову службу по-за межами рідного краю. Беручи се на увагу, покажемо числа Українців по тих 8 губерніях, де людність Українців має перевагу над іншими народностями, тоб-то де Українців більше 50 $\%$ по кожній окремії губернії

Такі губернії, як відомо, будуть: Київська, Подільська, Волинська, Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Чернігівська, Харківська, — на сі губернії з усього числа Українців в Росії (22 мил.) припадало по перепису 1897 року 16,4 мил, або 74,1 $\%$. Числа Українців по дорослості в сих 8 губерніях були такі: (Див. таб. на стр. 92 і 93).

Звідсіля бачимо, що $\%$ людности по дорослості в перших трох ґрупах (до 19 років) для Українців, що живуть поза межами 19 ґуб.—був у 1897 році нижчий ніж по сих ґрупах за для 19 ґуб.

Звертаючи увагу лишє на число Українців в ґрупі від 20—до 29 літ, бачимо, що воно тут далеко більше, ніж у Українців по 8-ми ґуберніях (14,7) і других 11-ти (15,3). Се майже напевне можна пояснити тим, що як-раз в сю ґрупу входять ті Українці з 19 ґуберній, які у 1897 році одбували військову службу поза межами рідних ґуберній.

Другі ґрупи—від 30 й вище років, показують ся нам трохи нижчими. При сьому цікаво зазначити, що як ми виведемо $\%$ відношення рїжних ґруп по дорослості, за винятком ґрупи 20—29 літ, яка найбільше хитаєть ся хоча б од вище наведеної причини, то получимо два таких рядки відносних цифр.

До 1 року: 1—9: 10—19: 30—39: 40—49: 50—59: 60 і більше.
 По 19 ґуб. 4,5; 30,9; 25,8; 14,1; 10,4; 7,3; 7,0 = 100
 По 43 „ 5,0; 28,2; 23,9; 15,4; 11,6; 7,6; 8,3 = 100¹⁾.

Звідсіля видно, що на території найрідшого розселення Українців помічаєть ся збільшенне першої ґрупи (тоб-то менше 1 року), зменшенне по ґрупах від 1 р—9; 10—19—і збільшенне по останніх.

В данному зявищі можна бачити вплив інших соціально-економічних факторів, поскільки людність сього району примушена жити в інших господарських умовах; також можливо, що на се впливають і кліматичні умови.

Вище було показано більшість Українців, порівнюючи їх з Великорусами²⁾ та Поляками в перших трох ґрупах (до 20 років), і, навпаки, значить, де якого зменшення $\%$ по ґрупах більшої дорослості. Інші славянські народности:

1) В даннім разі нас цікавлять не $\%/\%$ відношення самі по собі, бо збільшенне $\%$ тут буде від того, що ми виключили одне з слагаємих, а тільки збільшенне чи зменшенне $\%$ по рїжних ґрупах дорослості двох рїжних районів розселення Українців.

2) Білоруси нами не виділені; вони входять у ту ґрупу, що й Великоруси; відокремленне їх забрало-б багато часу, бо треба було б числа Білорусів вибрати по окремих книжках, як те робили, вибираючи числа Українців по ґрупах дорослості.

Губернії.	Менше 1 року.		1—9.		10—19.		
	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	
	1	Київська	103,962	3,7	727,987	25,8	651,467
	Ч.	51,733		361,123		318,090	
	Ж.	52,229		366,864		333,377	
2	Подільська	83,105	3,4	605,213	24,8	558,588	22,9
	Ч.	41,665		300,987		272,412	
	Ж.	41,440		304,226		286,176	
3	Волинська	81,793	3,9	514,817	25,9	461,845	22,0
	Ч.	41,266		270,414		227,755	
	Ж.	40,527		271,403		234,090	
4	Херсонська	50,713	3,5	423,490	29,0	312,372	21,4
	Ч.	25,408		211,345		158,373	
	Ж.	25,305		212,145		153,999	
5	Катеринославська	57,306	3,9	411,621	28,3	311,724	21,4
	Ч.	28,669		206,777		157,858	
	Ж.	28,637		204,844		153,866	
6	Полтавська	93,439	3,6	681,728	26,4	593,560	23,0
	Ч.	46,822		337,616		290,544	
	Ж.	46,617		344,112		303,016	
7	Чернігівська	58,780	3,8	389,952	25,6	330,273	21,7
	Ч.	29,079		193,672		161,791	
	Ж.	29,701		196,280		168,482	
8	Харківська	81,446	4,1	534,833	26,6	427,924	21,3
	Ч.	40,878		268,065		215,506	
	Ж.	40,568		266,768		212,418	
	По 8 губерніях . . .	610,544	3,6	4,316,641	26,3	3,647,753	22,3
	Ч.	305,520		2,149,999		1,802,329	
	Ж.	305,024		2,166,642		1,845,424	

20—29.		30—39.		40—49.		50—59.		60 і більше.		Усього без невідомих літ.
абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.
405,489	14,4	336,024	11,9	260,760	9,3	177,492	6,3	155,212	5,5	2,818,394
194,811		164,723		130,742		90,552		82,712		1,394,486
210,678		171,301		130,019		86,940		72,500		1,423,908
357,471	11,6	302,122	12,4	230,399	9,4	162,265	6,6	143,114	5,9	2,442,277
172,169		148,039		116,898		82,661		78,807		1,213,638
185,302		154,083		113,501		79,604		64,307		1,228,639
342,636	16,4	251,968	12,0	176,471	8,4	130,184	6,2	108,312	5,2	2,095,026
168,981		125,716		88,368		66,559		59,750		1,048,809
173,655		126,252		88,103		63,625		48,562		1,046,217
202,378	13,9	173,389	11,9	118,157	8,1	87,797	6,0	93,387	6,4	1,461,683
102,608		87,711		61,340		44,866		50,077		741,728
99,770		85,678		56,817		42,931		43,310		719,955
228,566	15,7	166,612	11,4	114,521	7,9	81,415	5,6	84,194	5,8	1,455,959
112,769		85,158		58,779		41,752		44,921		736,683
115,797		81,454		55,742		39,663		39,273		719,276
349,091	13,5	308,662	12,0	234,420	9,1	168,549	6,3	158,077	6,1	2,582,526
165,966		152,026		117,982		81,904		83,416		1,276,276
183,125		156,636		116,438		81,645		74,661		1,306,250
220,856	14,5	186,562	12,2	138,124	9,0	101,314	6,6	99,814	6,5	1,525,675
103,376		90,519		68,449		49,953		50,682		747,521
117,480		96,043		69,675		51,361		49,132		778,154
294,317	14,7	236,970	11,8	179,089	8,9	126,827	6,3	127,527	6,4	2,008,933
139,753		117,771		90,962		64,009		67,214		1,004,158
154,564		119,199		88,127		62,818		60,313		1,004,775
2,400,804	14,7	1,962,309	12,0	1,451,942	8,9	1,030,843	6,3	969,637	5,9	16,390,473
1,160,433		971,663		733,520		522,256		517,579		8,163,299
1,240,371		990,646		718,422		508,587		452,058		8,227,174

Як що звернемось до аналогічних відомостей по тих 11 губ., де Українців значно менше від інших народностей, особливо від Великорусів, але де вони все таки живуть досить компактною

Губернії.	Менше 1 року.		1—9.		10—19.		20—29.		30—39.		40—49.		50—59.		60 і більше.		Усього без невідомих літ.
	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰	абс.
1 Таврійська	23,920	3,9	180,515	29,5	133,391	21,8	96,524	15,8	65,860	10,8	46,704	7,6	33,523	5,5	30,556	5,0	610,993
	Ч. 12,146		91,142		69,836		52,204		33,616		24,580		17,429		16,153		317,106
	Ж. 11,774		89,373		63,555		44,320		32,244		22,124		16,094		14,403		293,887
2 Бессарабська	11,864	3,1	98,338	25,9	88,653	23,4	52,473	13,8	47,110	12,4	34,978	9,2	23,886	6,3	22,324	5,9	379,626
	Ч. 5,945		49,171		44,515		27,138		24,153		18,601		12,634		12,706		194,863
	Ж. 5,919		49,167		44,138		25,335		22,957		16,377		11,252		9,618		184,763
3 Люблінська	7,310	3,7	47,390	24,1	41,537	21,2	35,151	17,9	25,867	13,2	14,626	7,5	13,201	6,7	11,341	5,8	196,423
	Ч. 3,647		23,731		20,534		19,189		12,819		7,261		6,522		5,933		99,636
	Ж. 3,663		23,659		21,003		15,962		13,048		7,365		6,679		5,408		96,787
4 Сідлецька	3,355	3,1	24,567	22,8	21,538	20,0	18,999	17,6	15,384	14,3	9,154	8,5	7,794	7,2	6,916	6,4	107,707
	Ч. 1,670		12,182		10,711		9,668		7,817		4,548		3,937		3,658		54,191
	Ж. 1,685		12,385		10,827		9,331		7,567		4,606		3,857		3,258		53,516
5 Гродненська	14,424	4,0	89,761	24,8	75,598	20,9	59,097	16,3	48,568	13,4	28,404	7,8	23,173	6,4	23,452	6,5	362,474
	Ч. 7,240		45,902		37,564		29,116		24,314		14,144		11,831		12,871		182,982
	Ж. 7,184		43,859		38,034		29,978		24,254		14,260		11,342		10,581		179,492
6 Курська	20,688	3,9	138,957	26,3	116,633	22,1	74,725	14,2	60,556	11,5	48,562	9,2	34,376	6,5	33,198	6,3	527,695
	Ч. 10,450		69,455		58,447		35,823		29,297		24,107		17,388		17,611		262,578
	Ж. 10,238		69,502		58,186		38,902		31,259		24,455		16,988		15,587		265,117
7 Воронізьська	40,074	4,4	220,621	24,1	192,757	21,1	138,666	15,1	108,982	11,9	91,318	10,0	60,798	6,6	62,391	6,8	915,607
	Ч. 19,951		110,419		97,933		65,247		54,538		46,484		29,732		31,956		456,260
	Ж. 20,123		110,202		94,824		73,419		54,444		44,834		31,066		30,435		459,347
8 Донська	30,926	4,3	190,175	26,4	142,237	19,8	115,734	16,1	84,408	11,7	65,539	9,1	43,524	6,1	46,801	6,5	719,344
	Ч. 15,489		95,882		74,240		56,666		43,384		34,007		22,312		24,350		366,330
	Ж. 15,437		94,293		67,997		59,068		41,024		31,532		21,212		22,451		353,014

масою (їх тут налічується 5 мільонів, то б то 28,5% відносно до всієї людности на сій території, то матимем такі числа:

Губерніі.	Менше 1 року.		1—9.		10—19.	
	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰
9 Астраханська	6,158	4,6	32,984	24,8	30,251	22,7
Ч.	3,112		16,619		15,322	
Ж.	3,046		16,365		14,929	
10 Ставропольська	14,957	4,7	88,272	27,6	67,563	21,1
Ч.	7,550		44,218		34,741	
Ж.	7,407		44,054		32,822	
11 Кубанська	36,770	4,1	254,046	28,0	188,326	20,7
Ч.	18,319		127,229		95,702	
Ж.	18,451		126,817		92,624	
Усього по 11 губ.	210,446	4,1	1,365,626	26,3	1,098,484	21,2
Ч.	105,519		685,950		559,545	
Ж.	104,927		679,676		538,939	
А по всіх 19 наведених губерніях						
Усього по 19 губ.	820,990	3,8	5,682,867	26,3	4,746,237	22,0
Ч.	411,039	3,8	2,835,949	26,3	2,361,874	21,9
Ж.	409,951	3,8	2,846,918	26,4	2,384,363	22,1

Поруч з семи рядками чисел покажемо ще, як поділяють ся по дених вище 19 губерніях. По сих інших губерніях та обла

	до 1 р.		1—9.		10—19.	
	абс.	‰	абс.	‰	абс.	‰
Українців останніх 40 губ., 3 областях та острову Сахалину.	16,092	3,7	90,672	21,1	76,881	17,9

20—29.	30—39.	40—49.	50—59.	60 і більше.	Усього без невідомих літ.						
					абс.	‰					
19,939	15,0	15,710	11,8	11,856	8,9	8,092	6,1	8,105	6,1	133,095	
9,052		7,937		6,101		4,033		4,033		66,209	
10,887		7,773		5,755		4,059		4,072		66,886	
45,845	14,8	39,246	12,3	27,741	8,7	17,808	5,6	18,325	5,7	319,757	
21,769		20,073		14,697		9,237		10,142		162,427	
24,076		19,173		13,044		8,571		8,183		157,330	
135,061	14,9	110,712	12,2	79,033	8,7	54,142	6,0	50,451	5,6	908,541	
63,488		56,494		41,481		28,157		26,650		457,520	
71,573		54,218		37,552		25,985		23,801		451,021	
792,211	15,3	622,403	12,0	457,915	8,8	320,317	6,2	313,860	6,1	5,181,262	
389,360		314,442		236,011		163,212		166,063		2,620,102	
402,851		307,961		221,904		157,105		147,797		2,561,160	
А по всіх 19 наведених губерніях поділ на групи дорослості був такий:											
3,193,015	14,8	2,584,712	12,0	1,909,857	8,8	1,351,160	6,3	1,283,397	6,0	21,571,735	
1,549,793	14,4	1,286,105	11,9	969,531	9,0	685,468	6,4	683,642	6,3	10,783,401	
1,643,222	15,2	1,298,607	12,0	940,326	8,7	665,692	6,2	599,855	5,6	10,788,334	

дорослості Українці в останніх губерніях за винятком навестях їх менше $\frac{1}{2}$ мільона; по дорослості поділяють ся так:

20—29.	30—39.	40—49.	50—59.	60 і більше.	Усього.						
					абс.	‰					
107,600	25,1	49,652	11,6	37,201	8,7	24,112	5,7	26,671	6,2	429,191	100,0

(себ-то Чехи, Серби, Болгари), як вже казано раніш, дають майже однакову з Українцями картину поділення людности по групах дорослости.

До сього часу ми тільки констатували певное явище— тепер же спробуємо по зможі дати йому поясненне. Може на наведені нами ріжницї по числах треба дивитись, як на прикмету цілком національних рис українського народу, або навпаки— вони то тільки результат тих особливостей в умовах господарського життя, якими відрізняють ся південні губернії, переважно заселені Українцями?

Нам здаєть ся, що відповідь на се питанне може бути тільки в останньому розумінні. Як що навіть допустимо разом з іншими факторами, а головним чином з фактором економічним, вплив фактору національного в поставленому нами питанні, то для сього, вживаючи порівнюючого методу дослїду, треба було б необхідно мати діло або з дуже великими ріжницями зрівнюємих показателїв, і чого не можна було б пояснити характером господарського життя тїєї чи іншої народности,— або ж народности, що порівнюємо, повинні були бути в цілком однакових умовах життя, щоб ріжницї в групах по дорослости можна було б віднести до національних особливостей.

Ріжниця $\%$ показчиків груп Українців по дорослости з одного боку, а Великорусів, Білорусів та Поляків з другого занадто мала, щоб на неї дивитись, як на якусь особливу рису, властиву українській людности, і шукати якесь виключне сьому поясненне.

Як що ми звернемо увагу на „амплїтуду хитання“ сих показчиків, хоча б по тих 8 та 11 губерніях, то знайдемо її досить значною, тоб то:

Амплїтуда хитання.	до 1 р.	1—9.	10—19.	20—29.	30—39.	40—49.	50—59.	60 і більше.
По 8 губерніях .	3,5—4,1	24,8—29,0	21,5—23,1	13,5—16,4	11,1—12,4	7,8—9,4	5,8—6,6	5,2—6,5
По 11 губерніях .	3,1—4,7	22,8—29,3	19,8—23,4	13,8—17,9	10,8—14,3	7,5—10,0	5,5—7,2	5,0—6,8

Для більшої виразності наведемо тут $\%$ показчики по групах дорослості у Великорусів разом з Білорусами—поруч з Українцями.

	до 1 р.	1—9	10—19	20—29	30—39	40—49	50—59	60 і біль-ше.
Великоруси і Білоруси .	3,7	22,8	20,8	16,3	12,6	9,6	6,8	7,3
Українці	3,8	26,2	21,9	15,0	12,0	8,8	6,3	6,0

Чи можна робити які висновки на підставі таких невеликих різниць $\%$ показателів по різних групах дорослості тєї чи іншої народности, коли ми бачимо значно більшу „амплітуду хитання“ таких чисел у однієї з народностей, що порівнюємо (власне Українців), розкинутих на території кількох сусідніх губерній?

Доконче треба відтінити й те, що Українці в 8 губерніях—не тільки більшою частиною, а майже усі—займають ся хліборобством, через що живуть згуртовані по селах та хуторах і, значить, не мають на собі впливу особливих умов міського життя.

Як що ми візьмемо відповідні числа Українців та Великорусів, за винятком городів, де переважно концентруеть ся промислове та торгове життя, або де приходиться рахуватись з впливом такого фактору, як домінуюче значінне великоруського елементу, і пануючу серед Українців росповсюдженість російської мови (через що багато Українців залічено до „русских“ по мові) ми матимемо більш-менш однакові умови для порівняння і більш-менш однакові числові показчики (коефіцієнти).

Нижче ми приводимо відповідні данні, а зараз тільки скажемо, що для того, щоб порівнювати між собою, наприклад, Українців та Великорусів, треба взяти більш-менш однородні по господарському життю губернії, а не порівнювати 8, або навіть 19 губ., сконцентрованих в однім місті, де й характер життя, а також кліматично природні умови майже однакові,—з усією останньою величезною територією Росії, на якій розкинулись Великокуси з надзвичайною різницею по заняттях, клімату та топографії.

Подібна мета вже виходить по за межі нашого завдання, а з другого боку забрала б багато часу й праці. Поскілки ж можна провести таке порівнянне, памятаючи однаковість умов, ми маємо, наприклад, такі дані:

		до 1 р.	1—9	10—19	20—29	30—39	40—49	50—59	60 і більше.
Херсонська г.	З городами:								
	Великоруси	2,8	22,0	19,6	19,1	14,2	9,6	6,5	6,3
	Українці	3,5	29,0	21,3	13,9	11,9	8,1	6,0	6,4
	Без городів:								
Херсонська г.	Великоруси	3,4	28,2	20,5	14,2	12,3	8,4	6,3	6,7
Херсонська г.	Українці	3,5	29,7	21,4	13,2	11,7	8,0	6,0	6,4
Вороніжська г.	З городами:								
	Великоруси	4,3	22,9	21,7	16,1	12,2	9,9	6,4	6,4
	Українці	4,4	24,1	21,1	15,1	11,9	10,0	6,6	6,8
	Без городів:								
Вороніжська г.	Великоруси	4,4	23,5	21,7	16,0	12,0	9,8	6,3	6,3
Вороніжська г.	Українці	4,4	24,2	21,1	15,1	11,8	10,0	6,6	6,8
Курська г.	З городами:								
	Великоруси	4,0	24,3	22,1	14,9	11,9	9,6	6,8	6,3
	Українці	3,9	26,3	22,1	14,2	11,5	9,2	6,5	6,3
	Без городів:								
Курська г.	Великоруси	4,1	24,9	22,2	14,6	11,8	9,9	6,7	6,1
Курська г.	Українці	4,0	26,5	22,2	13,8	11,5	9,2	6,5	6,3

З показаних даних по губерніях Херсонській, Вороніжській та Курській ¹⁾ знати, що в той час, як показчики груп дорослості у Великорусів без винятку і з винятком городів

¹⁾ Інших книжок під час роботи під руками не було.

мають значні хитання, у Українців в тім і другим разі лишають ся майже однакові.

Пояснюється се, як вже казано раніш, тим, що Українців, які живуть по городах, значно менше за Великорусів,—напр., в трох полічених губерніях з усього числа людей у кожного народу зокрема на міста приходять ся:

Українців		Великоросів	
В Херсонській губ.	9,3	В Херсонській губ.	61,6
„ Вороніжській „	3,1	„ Вороніжській „	8,5
„ Курській „	4,9	„ Курській „	10,3

Вище наведені дані показують, що як тільки ми підходимо до однакових умов життя тої й другої національності, себ-то, як беремо ту й другу в обставинах сільського побуту, ми помічаємо вже в значній мірі менші різниці, або навіть повну схожість показників груп дорослості у них. Те саме бачимо, порівнюючи відносні числа Поляків та Українців по губерніях Сідлецькій та Люблінській.

Без городів		до 1 р.	1—9	10—19	20—29	30—39	40—49	50—59	60 і більше.
Сідлецька	Поляки	3,4	24,4	20,3	15,8	13,6	8,1	7,2	7,0
	Українці	3,2	23,1	20,3	16,6	14,4	8,6	7,3	6,5
Люблінська	Поляки	3,7	25,5	21,7	15,4	13,2	7,8	6,9	5,8
	Українці	3,8	24,6	21,5	16,7	13,3	7,5	6,8	5,8

Коли ми раніш рівняли між собою числа Українців та Поляків по дорослості взагалі, не звертаючи уваги на однаковість обставин життя (напр. на величезний вплив городів), ми бачили, що по перших трох групах (до 19 л) Українці давали більший % за Поляків, в останніх групах було навпаки. Тепер же, беручи на увагу рівність

умов, селян-Поляків і селян-Українців, ми маємо діло з протилежним з'явищем: у перших трох групах вищі відсотки стріваємо у Поляків, в останніх—вищі у Українців.

Те явище, що людність в південних губерніях найголовніше займаєть ся хліборобством і, значить, стоїть на нижчим ступіні культурного розвитку, ніж край і народи з більшим розвитком торгово-промислового життя—також зміное взаємне відношення в той чи другий бік між ріжними групами дорослости.

З сього погляду цікаво, поглянути на аналогічні дані у других держав, користуючись переводом чисел людности по дорослости з других держав на ті ж групи до 9 літ, до 19 і т.-д., на які вони полічені въ трудах Ц.-Ст. К. по перепису 1897 року.¹⁾

На 1000 душ по сих державах налічено було у показані роки такі числа у групах по дорослости:

Групи дорослости.	Германія.	Австрія.	Угорщина.	Франція.	Англія.	Італія.	Швеція.	Болгарія.	Сербія.	Росія.
	1900р.	1900р.	1900р.	1896р.	1891р.	1891р.	1900р.	1893р.	1891р.	1905р.
0—9	244	242	250	173	236	239	221	301	311	273
10—19	198	198	207	174	216	198	198	203	226	211
20—29	170	163	149	162	171	149	152	128	162	162
30—39	131	129	129	142	128	123	119	115	118	126
40—49	101	105	109	122	99	106	105	97	83	93
50—59	78	82	80	102	72	89	86	68	55	66
60—69	50	53	51	75	48	61	67	47	29	43
70 і більше.	28	28	25	50	30	35	52	40	15	26

Ще кілька слів треба сказати про так званий „производительный“, або робочий вік людини, який показує економічну силу націй і держав, бо чим більша частина людей

¹⁾ Воблий. Статистика. Второе издание. Київ, 1909 р., ст. 271.

приходить ся на період повного розвитку робочої сили від 20 до 60 років, тим менше труда витрачаєть ся на содержание людей напів робочого і зовсім не робочого періоду дорослості, тоб-то дітей і старих.

На жаль, не було можливим вирахувати чисел Українців напів робочого віку (від 15--20 л.), бо в матеріялах не було відповідної групировки ¹⁾.

Що торкаєть ся даних про робочий період життя, то вони будуть такі:

Летто-Лат.	38,9	Німці й інш. герм.	44,6
Картвели	41,3	Інші Індоевроп.	44,8
Інш. Слав.	41,8	Поляки	45,0
Українці	42,1	Фіни	45,5
Євреї	42,3	Великоруси і Білор.	47,0
Кавказці	42,7	Північні.	48,0
Романці	43,2	Монголо Буряти	48,3

Тепер подивимось, як поділяють ся чоловіки й жінки по групах дорослості. Дані, що до Українців, а також і інших народів в Росії, будуть такі:

На 1000 чолов. приходить ся жінок:

	Менше 1 р.								Разом
	1--9	10--19	20--29	30--39	40--49	50--59	60 і більше		
Українці в 59 губ., 3 обл. та острову Сахаліну	998	1004	1008	1028	1007	968	971	878	995
По 8 головних губ.	998	1008	1024	1069	1020	979	974	873	1008
По 11 губ. останніх.	994	991	963	1035	979	940	963	890	978
Руські (Велик. і Білор.)	1001	1024	1053	1020	1015	1050	1108	1157	1014
Поляки	982	994	1045	1039	998	977	1031	1046	1016

¹⁾ Хоч у таблиці Шб по всіх губерніях показано числа людей за кожен рік зросту, але вони не поділені по національностях, а тільки по повітах та городах.

	Менше 1 р.								
	1—9	10—19	20—29	30—39	40—49	50—59	60 і більше	Разом.	
Інш. Слав.	992	982	939	910	857	783	754	885	915
Фіни	995	1009	1038	1128	1077	1067	1094	1140	1063
Летго-Латиші	1002	1007	856	1126	1047	1032	1062	1088	1055
Романці	991	990	979	992	985	894	879	788	956
Німці й інш. германські	984	996	1054	1059	1015	995	1033	1158	1024
Євреї	960	1002	1147	1036	1036	1090	1071	901	1049
Кавказці	940	969	897	985	999	992	927	1178	972
Монголо-Буряти	922	997	970	899	905	887	996	1097	954
Картвели	905	951	960	906	894	925	822	907	922
Північні	912	971	928	985	907	879	893	988	941
Турецько-татарск.	959	971	884	902	867	814	790	856	892
По всій Росії	991	1006	1020	1007	1002	993	1024	1047	1011

Як звідсіля видно, у Українців дівчат до 1 року майже однаково, або трохи менше за хлопцят (998), — в дальші періоди (від 1—30) дівчата починають перегоняти хлопців. Так, від 1—9 на 1000 чолов. приходить ся 1004 жінки, від 10 до 19—1008, а від 20 до 29—1028 ж.; від 30 до 39 трохи зменшуєть ся перевага—1007, а вже далі, починаючи з 40 років і до кінця, виживає чоловіків більше за жінок.

У Великорусів по всіх групах дорослости помітно перевагу жінок, у Поляків—в одних групах перевагу жінок, в других чоловіків.

При порівнянні чисел чоловіків і жінок по різних групах дорослости у різних славянських народів, ми мо-

жемо цілком задовольнитись тим поясненням сього з'явища, яке дає професор Чупров ¹⁾.

„Більшість жінок помічається переважно в центральних і північних губерніях. Навпаки, губернії, де помічається або однакове число чоловіків та жінок, або більшість чоловіків, се губернії південні або західні. В кожній з частин помітно виділяють ся перевагою чоловіків губернії з великим $\frac{0}{0}$ міської людности.

Ріжниця в поділенні чоловіків і жінок по окремих частинах Росії пояснюють ся перш за все їх господарським характером. В північній і північно східній частині Росії головне заняття—отхожі промисли і місцеві тамошні фабричні й кустарні промисли, які згублюють життя чоловіків більше ніж жінок. Навпаки, південні хлібородні губернії звичайно цікавили переселенців, серед яких у нас, як і скрізь, більшість чоловіків.

Крім того, заняття хліборобством та кращий клімат мають сприяючий вплив, через що смертність чоловіків в південно-західному краї майже однакова з смертністю жінок“.

Се пояснення цілком стверджується нашими прикладами. У Великоорусів, де дуже розвинені отхожі промисли, помічається значна більшість жінок, починаючи з 10 літнього зросту (1053), маючи в 60 літ 1157 жінок на 1000 чолов. Що торкається України, то крім сприяючого впливу півдня, — велике значінне має заняття хліборобством, від якого менше гине чоловіків, ніж в отхожих промислах, а з другого боку— в українських губ., де людність займається хліборобством майже виключно, жінці припадає, можна сказати, нарівно брати участь в тяжких польових роботах, і се скорочує життя жінки.

В Українців від 40—49 л. на 1000 чол. приходиться 968 жінок, а в 60 і більше рок.—тільки 878.

Цікаві числа до того ж відношення чоловіків і жінок в різні періоди дорослості маємо по трох губерніях—Херсонській, Вороніжській та Курській,—за для тих груп, по яких помічається значна різниця в поділенні чолов. і

¹⁾ Теорія статистики и статистика народонаселенія. Лекції проф. А. И. Чупрова. Москва, 1899 р., сторінка 324—325.

жінок між Великорусами та Українцями. За винятком городів на 1000 чоловіків у 1897 році приходиться жінок:

		30—39 р.	40—49 р.	50—59 р.	60 і більше	По всій губ. разом
Курська.	Великоруси . . .	1076	1022	983	893	1043
	Українці	1072	1018	971	883	1019
Вороніжська.	Великоруси . . .	1028	1003	997	968	1036
	Українці	1000	963	1040	947	1007
Херсонська.	Великоруси . . .	912	861	924	838	952
	Українці	984	930	954	844	946

Звідсіля ми ще раз бачимо, що однакові умови життя мають однаковий вплив на обидві нації.

Хроніка „Українського Наукового Товариства у Києві“.

„Українське Наукове Т-во в Києві“ закінчило 3-й рік свого існування.

До кінця минулого року всіх дійсних членів Т-ва було —75, почесних—1 (Київських—51 член, позамісцевих—24); з них в минулому році було обрано 15, помер—1.

Загальних зборів було два: перші, річні 4 січня. На них головою Т-ва М. С. Грушевським подано огляд діяльності Т-ва за 1908 р. і на підставі наведених даних висловлено думку про його наукову продуктивність. Секретарем Т-ва прочитано справозданне про діяльність Т-ва, уміщене у 4 кн. „Записок“. Далі вислухано було доклад скарбника про фінансовий стан Т-ва і повідомлення ревізійної комісії. Загальними зборами справозданне було прийняте.

Потім відбули ся вибори членів Ради, замість тих, що вибули; вибрано: В. І. Щербину, М. Лисенка, М. Біляшевського, Ів. Стешенка. Їх вибрано знов на 2 роки; крім того вибрано кандидатом до членів Ради В. Кошового і членами ревізійної комісії Л. М. Черняхівську та А. В. Корчак-Чепурковського. Обрано також дійсних членів. Загальними зборами висловлено було бажання, щоб Рада порозуміла ся старшиною Укр. Клубу в справі улаштування ширших засідань Т-ва в залі Клубу. Збори постановили виділити в осібне видавництво праці природничої секції.

На других загальних зборах 16 вересня ухвалено було вдати ся до члена Т-ва Біляшевського з проханням видати відозву до громадянства про пожертвування ріжних річей до Музею Т-ва. Також обрано нових членів.

Засідань Ради було 11. Крім біжучих справ ухвалено було на них ще: перенести ширші засідання до Українського Клубу; написати до „Київської археографічної комісії“ про обмін виданнями; взяти осібне помешканне для Бюро Т-ва; спеціалізувати по секціях видання Т-ва; зменшити гонорар за праці в „Записках“; досилати передплатникам збірник природничої секції за доплатою 50 к.; обмінювати ся виданнями з Сербськ. Акад. Наук і іншими чужоземними науковими Товариствами, які удали ся до Т-ва; добуто грошей на помешканне і запрошено особу до занять в Бюро Т-ва; збільшено формат „Записок“ і добуто грошей на виданне „Записок“ в 1909 р.; ухвалено видрукувати в „Записках“ діалектологічну програму; рішено присвятити 5 кн. Гоголеви, здобуто ріжні речі до Музею і постановлено зладити до нього обстанову; призначено д. Вовкови гроші на розкопки в с. Мезині і ухвалено список книжок, на пропозицію від Петерб. Академії Наук, які бажано було б добути від неї; викреслено членів, що не внесли своєї вкладки; ухвалено читати популярні доклади; встановлено діжурство членів Т-ва для відповіді на різні наукові запитання; призначено гроші на побільшення бібліотеки Т-ва, головне українськими підручниками; крім одного, добуто від українського Клубу ще другий день на місяць для засідань Т-ва; коректу „Записок“ ухвалено вести через Бюро; ухвалено придбати портрети де яких українських письменників для Т-ва.

На сих же засіданнях приймано кандидатів у дійсні члени Т-ва.

Наукова діяльність Т-ва проявила ся в загальних зібраннях і секційних та комісійних засіданнях. На загальних прочитано було 12 докладів (історичною секцією—7, фільольогічною—4, природничою—1). На секційних засіданнях—30 докладів: на фільольогічній 13, історичній—8, природничій—7, статистично-економічній—2,—всього докладів прочитано 42; з них членами: історичної секції 17, фільольог.—17, природничої—8.

Загальні наукові зібрання.

Іх в минулому році було 7; прочитано такі доклади:

1) 18 січня: а) Ів. Стешенко: „Англійський громадський діяч і поет Мільтон“. З приводу 300 роковин з дня народження останнього було зроблено його характеристику і вказано значінне в історії.

б) В. Охримович: „З національної статистики Галичини“—реферував д. Кошовий.

2) 5 квітня засідання, присвячене пам'яті М. Гоголя; доклади: а) О. Грушевського: „Гоголь і українське суспільство“. На підставі фактів докладчик доводив про любов сучасних Гоголеви Українців до рідної природи, народньої поезії і взагалі до всього рідного краю. Таку ж любов виявив і Гоголь в особливій мірі, впливаючи і на інших Українців. Доклад надруковано в 5 кн. „Записок“.

б) П. Петровського: „Недуга Гоголя.“ В с'м докладі, надрукованім в тій же книзі, автор доводив, що недугою Гоголевою була неврастенія.

в) О. Сушицького: „Гоголь як співець України“. В с'м докладі автор показав етнографічні підвалини повістей Гоголя.

3) 26 квітня доклад О. Русова: „Заняття Українців“. надруковано в 5 кн. „Записок“. Автор доводить, що 88 % української людности займаєть ся хліборобством, яке можна вважати характерним для української нації.

4) 16 вересня доклади:

а) М. Гехтера: „Значінне України в економічному житті Росії“. Автор вказує на розвиток на Україні ріжних промислів, крім хліборобства, і через те на залежність Росії від економічного життя України.

б) Доклад Ів. Огієнка: „Двійне число в українській мові“. В сьому докладі, надрукованому в 6 книзі „Записок“, автор доводить факт існування двійного числа на всій території України і ненауковість вживати паралельної при нім форми числа многого. Сьому твердженню, що підтримано було также д. Тимченком, перечили д. д. М. Грушевський і О. Косач, вказуючи на законність вживання числа многого і на архаїчність повороту до числа двійного замість многого.

5) 14-го жовтня: а) відбулись дебати з приводу згаданого доповіді д. Гехтера, при чому референтови було закинуто, що він не завжди користувався для своїх висновків однаковою кількістю губерній, що на підставі офіційних даних не можна представити собі статистики і динаміки економічного життя України. На ці закиди докладчиком було дано відповідь з обстоюванням своєї тези.

б) Доклад д. Ор. Левицького: „Археологічні розвідки в Білгороді“, де подано було факти з історії Білгородки і розказано про останні археологічні знахідки.

6) 28 жовтня доклад д. М. Гехтера: „Побічні селянські промисли“. Докладчик звернув увагу на важке значіння побічних промислів в економічному житті України, на їх занепад і на можливість особливо їх піднести через кооперацію. Потім він спинився на розгляді становища кожного промислу з особна.

З опонентів д. Ярошевич завважив, що докладчик не використав всіх належних матеріалів, напр. залізничної статистики і побільшив вагу кооперації, особливо для тих промислів, що однаково мають загинути. Д-ій Русов завважив, що для бажаної точності даних треба Н. Т-ву вдати ся до статистиків на Україні.

7) 10 Падолісту а) доклад Ів. Стешенка: „Смисл і значіння української літератури 19-го віку“. Докладчик підкреслив головні риси нашого письменства, як—реалізм, народність і соціальний альтруїзм, виводячи з того, що українська література відносно нашого народу проводить ті ж гуманістичні ідеали, що і кожна європейська література. б) Доклад Ор. Левицького: „З історії співу на Україні в XVII віці“. Автор розказав про існування і тепер старого українського співу і з поміччю хору ілюстрував кілька зразків духовної музики XVII-го в.

Зібрання секцій та комісій.

а) секція фільольогічна.

1) 4 січня: Прослухано було два доповіді — В. Данилова: „З листування українських етнографів 30--40 рр.“ і Ів. Єрофеева: „До питання про вивчення дум“. Обидва надруковано—перший в IV кн. і другий в VI кн. „Записок“.

2) 1 березоля. Вислухано два доклади: д. Грузинського: „Про Олексія, чоловіка божого“ і д. Розова: „Успенська драма XVII в“. Обидва надруковано: перший в IV кн. і другий в V кн. „Записок“.

3) 26 червня. Вислухано два доклади: проф. Сумцова: „Про вагу перекладу Потебні Одісеї“ і проф. Перетца про „Панегірик Плетенецького“. Обидва надруковано в VI кн. „Записок“.

4) 16 серпня. Ів. Огієнко зняв питане про деякі правописні форми, а з окрема про ї по мяких шелестівках при чім д. Тимченко доводив зайвість їх вживання. Далі прочитано було доклад д. Огієнка про „Двійне число“ (див. вище) і доклад д. Невірової: „Мотиви української демонольогії в творах Гоголя“, надрукований в V кн. „Записок“. Потім проф. Перетц демонстрував рукописне Євангеліє XVI в., яке ухвалено набути для Т-ва; доложено було розвідку: „До історії польського і російського народного театру“, що надрукована в „Изв. Акад. Наук“.

5) 13 падолисту. Слухали: а) розправу д. О. Требіна: „Матеріяли до історії української мови з рукописей XV в. в Київських бібліотеках“; ухвалено друкувати в VII кн. „Записок“. б) В. Перетца: „До питання про аналіз мови давніх памяток“.

6) 1 грудня. Доклад пр. В. Перетца: „Становище української мови серед інших“.

7) 14 грудня. Слухали: а) доклад д. О. Требіна: „Нова праця про псковський діалект. б) доклад В. Перетца: „Новий недільний діяльог XVII—XVIII в.в.“.

б) Секція історична.

1) Доложено статю Б. Бучинського: „Змагання до унії руської церкви з Римом“; надруковано в IV—VI кн. „Записок“.

2) 6 квітня Вислухано: а) статю Ор. Левицького: „Проводи Пирогова 1861 р.“ в) М. Грушевського: „Деякі питання з транскрипції актів XVIII в.“.

3) 28 квітня прочитано доклади: а) М. Грушевського: „Виговський і Мазепа“; надруковано в „Літ. Наук. Вістн.“

1909. VI. б) Ол. Грушевського: „Матеріали московських архівів про часи Мазепи“.

4) 8 червня. Доклад проф. Вовка про результати розкопок в Мезині літом сього року, демонстровано найбільше цікаві предмети.

5) 1 жовтня доложено було статю д. Слабченка: „Карання по справній книзі Прилуцького полка“.

в) Статистично-економічна комісія.

1) 1-го лютого вислухано було доклад д. Гехтера про значінне України в економічнім житті Росії; обмірковано плян роботи комісії і прийнято пропозицію д. Кошового збирати матеріали для вияснення залюднених пунктів в Рос. і Австр. Україні; прийнято пропозицію про змалюване карти етнограф. тонами.

2) 12 квітня. Вислухано і прийнято пропозицію д. Русова щоб стежити і докладати про вихід ріжних статистичних праць. Ухвалено, щоб не повторятись, знимати на комісії дебати лише про реферати, що не читатимуть ся на загальних зборах,—читати ж в комісії всі реферати; прочитано доклад д. Русова: „Заняття Українців“; ухвалено прочитати на загальних зборах і надруковати в „Записках“. Крім того поставлено вияснити хиби перепису 1897 р. і вказати на них центральному ститистичному комітету. Читанне доклада Падалки про „Города Полтавщини“ відкладено.

3) 23 квітня. Доложено реферат д. Падалки: „Города Полтавщини по оціночному опису“. Д. Русов вказав на хиби програми перепису 1897 р., на які треба булоб звернути увагу Ц. Стат. Комітета.

4) 21 жовтня. Прочитано доклад д. Гехтера: „Про ролю великого землеволодіння в Південно-Західнім краї“— надруковано його в II т. Студій з поля суспільних наук (вид. Львівського Наук. тов. ім. Шевченка).

г) Секція природничо-лікарська.

Усіх засідань природничо-лікарської секції од початку з 1909 по $\frac{1}{2}$ хп було 30. На їх було рішено видати збірник праць секції. Далі читались та редагували ся праці, надіслані задля сього збірника. Опріч того розпочато працю

над словником медичних термінів, яка проводить ся й досі. Нарешті, аби забезпечити словник сей термінами, що уживають ся в народі, складено відозву од секції до медичного персоналу, який працює на Україні, з проханням записувати такі терміни і засилать матеріял на адресу секції. Відозву сю розіслано лікарям, фершалам і акушеркам українських губерній.

Склад Товариства в 1909 р.

Рада Т-ва.

Голова: М. Грушевський; Товариш Голови: О. Левицький і В. Щербина (він же й скарбник). Члени Ради: М. Біляшевський, О. Грушевський, М. Лисенко, І. Стешенко (секретар), О. Черняхівський, Я. Шульгин. Кандидат В. Кошовий. Ревізійна комісія: А. Корчак-Чепурковський, Л. Черняхівська, Є. Чикаленко.

Секція фільольогічна:

Голова: В. Перетц; секретар - Є. Тимченко. Члени: Б. Грінченко, В. Доманицький, П. Житецький, А. Лобода, С. Маслов, К. Михальчук, М. Петров, Ів. Стешенко.

Секція історична.

Голова: М. Василенко; секретар - А. Яковлев. Члени: К. Антонович, А. Берло, М. Біляшевський, М. Грушевський, О. Грушевський, В. Данилевич, І. Джиджора, І. Каманін, О. Левицький, Г. Павлуцький, Я. Шульгин.

Комісія статистично-економічна.

Голова: О. Русов; секретар - В. Кошовий; Члени: А. Яковлев, А. Ярошевич.

Секція природничо-лікарська.

Голова: М. Галін; секретар - О. Черняхівський. Члени: А. Качаловський, Г. Квятковський, А. Корчак-Чепурковський, Е. Лукасевич, В. Петровський.

Члени Товариства.

Антонович К. М.	Лучицький І. В.
Александровський Г. В.	Лукаsevич. Е. К.
Берло А. Л.	Ляшенко. А. І.
Біляшевський М. Ф.	Маслов С. І.
Бондаренко І. М.	Михальчук К. П.
Василенко В. І.	Модзалевський В. Л.
Василенко М. П.	Науменко В. П.
Василев М. К.	Новицький О. П.
Вовк Х. К.	Огієнко І. І.
Галін М. А.	Охримович В.
Грузинський О. С.	Перетц В. М.
Грушевський М. С.	Петровський П. В.
Грушевський О. С.	Петров М. І.
Данилевич В. Е.	Павлуцький Г. Г.
Добровольський Л. П.	Русов О. О.
Дурдуковський В. Х.	Стешенко І. М.
Джиджора І. М.	Страдомський М. Х.
Єрофеїв І. Θ.	Сластьон А. Г.
Житецький П. Г.	Смаль-Стоцький. О.
Каманін І. М.	Студинський К.
Квятковський Г. І.	Сумцов М. Ф.
Корчак-Чепурковський А. В.	Солуха
Качаловський А. М.	Сушицький Θ. П.
Косач О. П.	Тимченко Е. К.
Кошовий В. П.	Томашевський С.
Колесса О.	Холодний П. І.
Комаров М. Х.	Чикаленко Е. Х.
Кузеля З.	Черняхівська Л. М.
Кримський А. Е.	Шевченко С. Ф.
Кузьмін Е. М.	Черняхівський О. Г.
Каковський А. Θ.	Черняхівський Е. Г.
Левицький І. С.	Шульгин Я. М.
Левицький О. І.	Щербаківський Д. М.
Леонтович О. В.	Щербина В. І.
Лисенко М. В.	Щербина С. М.
Лобода А. М.	Яковлев А. І.
Лукьянов Х. П.	Ярошевич А. І.
Лучицький В. І.	Яцимирський О. І.
-